

Armenzorg in Den Bosch. De Negen Blokken 1350 – 1810

door
dr. A.C.M. Kappelhof
Den Haag

Tweede herziene uitgave
mei 2016

De eerste druk van dit boek verscheen in 1983 bij de Uitgeverij Matrijs in Utrecht. De digitale editie van 2016 is gelijk aan die van 1983, maar de afbeeldingen zijn niet opgenomen en naast het oude notenapparaat heb ik nieuwe noten toegevoegd. Deze hebben vooral betrekking op sedertdien ontstane inzichten. Verder is de summier literatuuropgave niet opgenomen omdat deze verouderd is en de onderzoeker beter een goede digitale bibliografie kan raadplegen. De spelling is niet aangepast aan de in 2016 geldende. Toegevoegd is een kort nawoord.

Summary

In the city of 's-Hertogenbosch existed nine organisations that took care of the poor, led the fire brigade and supplied fresh water. These organisations arose gradually since 1370 and were initiated by the citizens. They were very autonomous because they could rely on own funds, so they did not need money from the city government. The funds were the result of gifts and legacies by citizens.

The nine so-called blocks (Dutch: *blokken*) were abolished by a decree of emperor Napoleon who added the kingdom of Holland to his empire. The funds of the nine *blokken* were merged with the other poor care funds in 1811-1813. After the French occupiers had left the Netherlands, the local elite of 's-Hertogenbosch decided to keep the new system.

The book is based upon extensive research into the rich archives of the *blokken* and was published as a paper book in 1983. In 2016 the text, which is in Dutch, was digitized by the author in order to make the content more accessible, as the paper book had been sold out for a long time. The editor, Matrijs in Utrecht, gave permission to do so.

INHOUD

Voorwoord

1. Den Bosch anno 1500
2. De huisarmen en het ontstaan van de blokken
3. De blokken als wijkorgaan
4. De instructie van mr. Gerard van Zomeren
5. De armenzorg: hoe ging het in zijn werk ?
6. De armenzorg in het blok van de Vismarkt aan het einde van de zeventiende eeuw
7. Een nieuw probleem: het pauperisme
8. De opheffing van de blokken in 1810
9. De blokpenningen
10. De archieven van de blokken

Nawoord

Noten

Literatuur over de Negen Blokken

VOORWOORD

De term Negen Blokken zal zelfs de rasechte Bosschenaar niet zo veel zeggen. Hoogstens denkt hij aan armenzorg of aan de zegswijze 'hij trekt van den blok', wat wilde zeggen: hij ontvangt steun. De blokken hadden echter veel meer taken, die ze eeuwen lang hebben vervuld en die deze instellingen bestempelden als echte wijkorganen. De blokken zijn ontstaan tussen 1350 en 1500 – en niet in 1480 zoals nog vaak beweerd wordt. In 1810 zijn ze op bevel van hogerhand opgeheven, en hun archieven zijn toen overgedragen aan de Godshuizen, die toen ontstonden, en die nog steeds bestaan.¹

In 1979-1981 werden deze archieven door mij met behulp van de heer Bergmans geïnteriseerd, terwijl enkele delen door middel van repertoria en indices nader werden ontsloten. In feite was er met deze archieven nog nooit wat gedaan. In de herfst van 1979 hield ik voor de 'Numismatische kring Noord-Brabant een lezing over het onderwerp 'de Bossche blok- en bedelpenningen'. Na afloop ried de voorzitter, dr. P.A.M. Eliëns mij aan het verhaal uit te werken en op één of andere manier te publiceren. Door omstandigheden duurde het geruime tijd tot het boek over de Negen Blokken tot stand kwam. Stichting Matrijs te Utrecht verklaarde zich bereid het te verzorgen.²

Dit boek gaat niet alleen over de blokpenningen, maar vooral over de Blokken als instellingen die zich bezig hielden met de armenzorg en met tal van andere taken. Het is geen geschiedenis van de Bossche armenzorg geworden; daar is een veel dikker boek voor nodig, waarvan al wel een paar, maar nog lang niet alle bladzijden geschreven zijn. Het is wél een betoog geworden over een instelling die in Noord-Brabant uniek was, en die in de rest van Nederland nauwelijks voorkwam. De blokken zijn door particulieren gesticht en tot het einde toe altijd in hoge mate autonoom gebleven. Ze namen het stadsbestuur een hoop werk uit handen. Hun voornaamste taak was de armenzorg, maar in feite waren de blokmeesters de wijkhoofden, die alles en iedereen in de gaten hielden en zo veel mogelijk in goede banen leidden.

Toen de stad in 1629 protestantse in plaats van katholieke regenten kreeg en het bestuur van de grootste Godshuizen (Geefhuis, Groot Gasthuis en Weeshuis) eveneens werd overgenomen door protestantse regenten, bleven de blokken autonoom.³ De colleges van de blokmeesters werden half protestant, half katholiek en dit van bovenaf opgelegde samenzijn hield het bijna twee eeuwen uit. Er waren wel eens ruzies, maar dit komt in de

¹ (nieuwe noot 2016) De Godshuizen werden op 1 januari 1990 opgeheven. De instellingen die er deel van uitmaakten werden verzelfstandigd en het Groot Ziekengasthuis fuseerde met het Protestants Ziekenhuis Willem-Alexander tot wat in 2016 Jeroen Bosch Gasthuis heet. De archieven van de Godshuizen werden op 1 januari 1992 in langdurig bruikleen gegeven aan de gemeente 's-Hertogenbosch. Ze werden ondergebracht in het Stadsarchief 's-Hertogenbosch dat sinds 2015 deel uitmaakt van de afdeling Erfgoed van de gemeente. De archieven van de Godshuizen waaronder die van de Negen Blokken zijn daar raadpleegbaar. In de jaren tachtig van de vorige eeuw maakte ik inventarissen en nadere toegangen op deze archieven. Deze inventarissen zijn ter inzage op de website van het Stadsarchief.

² (nieuwe noot 2016) De financiering van het boek dat door Matrijs werd uitgegeven was de reden dat het zo lang duurde.

³ (nieuwe noot 2016) Geefhuis = Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch. De oudste armenzorginstelling van de stad. Groot Gasthuis: oorspronkelijk hét gasthuis, het oudste gasthuis van de stad. Weeshuis: het door de priester Frans van Uden in 1566 gestichte weeshuis aan de Parade.

beste kringen voor en er is geen enkele aanwijzing, dat protestantse en katholieke blokmeesters elkaar voortdurend dwars zaten.

Na 1629 schonken charitatief ingestelde Bosschenaren nog wel aan de blokken, maar niet meer aan de grote of H. Geestarmen of aan het Groot Gasthuis. Het zou wel eens kunnen zijn, dat voor de merendeels katholiek gebleven Bossche burgerij deze grote instellingen te nauw met het stadhuis verbonden waren en nog minder aanvaardbaar werden, omdat ze beheerst werden door een coterie van protestantse regenten. Men gaf de voorkeur aan de Blokken als het op schenken of legateren aan

p. 8

kwam. In de blokken was de invloed van de neringdoende burgerij, uit wier midden de meeste blokmeesters kwamen, ook na 1629 groot.

De geschiedenis van de Negen Blokken is chronologisch behandeld en steeds is eerst het tijds kader gegeven, waarna de geschiedenis van de blokken zelf aan de orde komt. Dit is niet het eerste en ook niet het laatste woord, dat er over de blokken geschreven is. Er zal nog best wat aan toegevoegd kunnen worden en mensen na ons zullen de gegevens anders interpreteren. Dat is nu eenmaal een wezenlijk kenmerk van geschiedschrijving. De geschiedenis is nooit 'af'. Wel hoop ik het fenomeen blok van onder het stof der eeuwen vandaan gehaald te hebben.

Ton Kappelhof, archivaris van de Godshuizen
[1983]

p. 9

1.

Den Bosch anno 1500

Willen we de oorsprong van de Negen Blokken, die in Noord-Brabant verder niet voorkomen, nagaan, dan moeten we ons in gedachten verplaatsen naar het Den Bosch van rond 1500, de stad waar toen de schilder Jeroen van Aken, beter bekend als Jeroen Bosch, leefde en werkte. We komen dan terecht in een stad van minstens 15.000 inwoners en dat was veel voor die tijd. Den Bosch was verreweg de grootste stad van Noord-Brabant en de vierde stad van het hertogdom Brabant ná Antwerpen, Brussel en Leuven.

Een stad met een bloeiende handel en nijverheid. Haar economische structuur was zeer gedifferentieerd. De mensen uit die tijd zullen gezegd hebben: er was veel vertier, werkelijk alles was er te koop en je kon niet zeggen dat één ambacht of beroepsgroep boven de rest uitstak. De pijlers van haar welvaart waren handel met Antwerpen in het westen, de Hollandse steden in het noorden, het Rijnland met Keulen in het oosten en steden langs de Maas als Maastricht en Luik in het zuiden. De stad was te bereiken per schip over de Maas en de Dieze. Vandaar kon men verder per kar of te paard de Meierij in. De heren van het stadsbestuur spraken van 'onze' Meierij en daarmee bedoelden ze het gebied dat nu het oosten van de provincie Noord-Brabant vormt. Den Bosch probeerde de Meierij zo vast mogelijk aan zich te binden. Het was pas goed als alle ambachten en alle groot- en

kleinhandel zich concentreerde in de stad. De Meierijse boer hoorde eigenlijk al zijn boter, zijn eieren, zijn rogge en zijn koetjes naar de stad te brengen, om ze daar op de markt te verkopen. Als hij dan toch in de stad was kon hij gelijk alle inkopen daar doen: zout, ijzerwaren, kleren en af en toe als er wat overschoot enige luxegoederen. Wat hij aan het eind van de morgen over had kon dan nog in een herberg besteed worden aan een pot bier. Daarna kon hij de weg naar huis aanvangen. Rijke Bosschenaren en binnen de veilige muren gevestigde kloosters en Godshuizen belegden het geld dat ze over hielden in land en boerderijen in de Meierij. Zo had het Godshuis van de H. Geest, de rijkste, oudste en belangrijkste instelling voor liefdadigheid, boerderijen liggen tot in Helmond, Geldrop, Oerle en Tilburg toe. De hoeves werden verpacht en zo stroomde jaarlijks een grote massa agrarische goederen naar de stad toe. Voor het vervoer van het belangrijkste product, de rogge, gebruikte men 'pleiten', lange smalle schuiten met weinig diepgang die over de riviertjes de Aa, de Dommel en de Reusel konden varen. Van nature stroomden alle beken van zuid naar noord en bijna allemaal kwamen ze in of vlakbij de stad bij elkaar, om tezamen de Dieze te vormen. Het is dan ook geen wonder, dat juist op deze plaats in of rond 1195 door de hertog van Brabant een stad gesticht is. De Meierij, eigenlijk een deel van de Kempen, was van nature een onvruchtbaar gebied. De zandgronden waren dor, schraal en droogden 's zomers gemakkelijk uit. De beekdalen waren weer te nat en er waren veel moerassen, waar niemand iets mee kon beginnen. Maar groot was de Meierij wel: rond 1500 telde de Meierij zeker 100 kerkdorpen. Andere steden dan Den Bosch van enige betekenis waren er niet. De overschotten die de boer had kwamen voor het grootste deel in Den Bosch

p. 10

terecht. Het rijmpje "dat gaat naar Den Bosch toe, zoete lieve Gerritje, wie zal dat betalen?" slaat ook zeker daar op. De Meierijse boer ging naar de stad om te betalen of te leveren en soms kwam hij ook met iets terug.

De stad was dus rijk en dat was op de allereerste plaats te zien aan het belangrijkste gebouw in elke middeleeuwse stad: de kerk. De Sint Janskerk, enige parochiekerk waar men sinds het einde van de dertiende eeuw voortdurend aan gebouwd had, was in 1500 bijna voltooid.

Stukje voor stukje had men de ouderwetse Romaanse kerk vervangen door een Gotische. Er ontbraken nog de vieringtoren die in 1529 klaar zou komen en natuurlijk een mooiere westelijke toren die nooit zou worden gebouwd.

Onder de bevolking was de geestelijke stand sterk vertegenwoordigd: één op de zeven of acht Bosschenaren was priester, non, monnik of had alleen maar de kruinschering ontvangen als bewijs dat men geestelijke was. Het culturele leven mogen we niet overschatten: behalve Jeroen Bosch waren er nog andere schilders wier namen we niet kennen. Den Bosch was bekend om zijn orgelbouwers, klokkegieters, horlogemakers en goudsmiden. Sedert 1484 werkten er ook boekdrukkers en van de anonieme 'meester van Coudewater' zijn nu nog een paar beelden te zien in het Museum voor Religieuze Kunst in Uden.

De middeleeuwse samenleving kende een grote dichtheid van verenigingen. Waren er ergens meer dan tien mensen die iets gemeenschappelijks hadden zoals een beroep, een devotie of een vrijetijdsbesteding, dan sloten ze zich aaneen in een broederschap. Zo kende

Den Bosch de exclusieve, aristocratische 'Illustre' Lieve Vrouwebroederschap, een tweede Lieve Vrouwebroederschap rond het miraculeuze beeld van Maria en een Broederschap van het H. Sacrament. Er waren meerdere schutterijen, want de poorters (= burgers) verdedigden zich zelf en lieten geen vreemde soldaten binnen. Naast de Sint Jan had bijna iedere buurt zijn eigen kapel bestuurd door een paar kapelmeesters. Men telde haast een overdaad aan devoties, overigens niet een echt Bosch' verschijnsel maar typerend voor de laat-middeleeuwse maatschappij. De Sint Jan telde 50 altaren, naast de buurtkapellen waren er acht mannen- en even veel vrouwenkloosters en twee begijnhoven. Aan de gevels van de huizen hingen op sommige plaatsen beelden van Onze Lieve Vrouw waarvoor 's nachts een kaarsje brandde. Zulke 'Onze Lieve Vrouwehuisjes' ziet men nu nog in Antwerpen en andere Belgische steden en bijvoorbeeld ook in een ander zeer katholiek land als Polen. In Den Bosch zijn ze na 1629 weggehaald. Groot was ook het aantal liefdadige instellingen. De Bosschenaren waren best trots op hun grote mate van *caritas*, liefdadigheid, zoals de kroniekschrijver Cuperinus ons laat weten. Het was wel nodig ook: in een pre-industriële maatschappij was er altijd en overal armoede. Een groot deel van de bevolking verdiende net genoeg om zich in leven te houden. Ging er iets mis, dat wil zeggen de oogst mislukte of er woedde een oorlog, dan kwamen deze mensen onder het bestaansminimum te zitten. De gevolgen waren ondervoeding en een grotere vatbaarheid voor ziekten. In Den Bosch was in 1526 15% van de bevolking zo arm, dat deze mensen constant bedeed moesten worden. In andere steden meer naar het zuiden in België was het percentage armen nog veel groter. Men was armoede gewend: loontrekkers wisten dat ze heel gemakkelijk onder de armoedegrens konden komen. Men zag armoede

p. 11

als iets, dat er altijd was en dat altijd zo zou blijven. Evenmin als men iets kon doen tegen de grillen van het weer zo was dit probleem ook niet op te lossen.

De middeleeuwse armenzorg was iets heel anders dan onze sociale zorg of de negentiende-eeuwse bedeling. De armen waren 'pauperes Christi', armen van Christus. Een arme kon er niets aan doen, dat hij zo was. Pas later kwam het idee op, dat armoede het loon was voor de zonde en dat de arme gewoonlijk arm was, omdat hij lui was of onzedelijk leefde bijvoorbeeld samenwoonde. Volgens de middeleeuwse opvattingen was de arme er om de rijke in staat te stellen 'goede werken' te doen. Een goed werk is bijvoorbeeld het geven van een aalmoes, het kwijtschelden van een huurschuld of - maar dan in het groot - het stichten van een tehuis voor bejaarden die arm waren. Goede werken bevorderden volgens de leer van de Kerk, dat men het eeuwig leven verwierf.

Caritas was dan ook niet gericht op structurele verandering. Het doel was niet ervoor te zorgen, dat de arme voortaan op eigen wieken kon drijven. Het was tevens ondenkbaar, dat van de overheid werd gevraagd de armoede te bestrijden. Omdat armoede als onvermijdelijk werd gezien, had de arme zich te schikken in zijn lot. Niemand ergerde zich aan de opeenhopingen van bedelaars voor de deuren van de kerken of zelfs in de kerkgebouwen. Pas vanaf het einde van de middeleeuwen groeide de vrees voor die grote massa's armen. Vooral in de jaren van misoogsten, wanneer de prijs van het brood tot

recordhoogtes steeg, kon het 'volk' in beweging komen. Met oproeren werd ook Den Bosch geconfronteerd in 1477, 1525 en 1566.⁴

p. 12

Het geven van aalmoezen geschiedde spontaan op straat, aan de deur of aan de poort van het klooster, als via instellingen die erin gespecialiseerd waren. Zo'n instelling werd Godshuis genoemd, omdat de wil van God, het beoefenen van naastenliefde, er werd uitgevoerd. In de Lage Landen kwamen in iedere stad tal van instellingen naast elkaar voor. De oudste instellingen zijn de Tafels van de H. Geest, die ontstonden uit de parochies. een deel van het kerkegoed werd afgesplitst en bestemd voor de armenzorg. Al spoedig namen leken het bestuur van de geestelijken over. Naast deze H. Geesttafels komen we in onze streken ook al heel vroeg gasthuizen tegen die mensen van allerlei slag opnamen.

De oudste Bossche Godshuizen zijn het Groot Gasthuis (voor het eerst genoemd in 1274), het Leprozengasthuis in Hintham (eerste vermelding in 1274) en de Tafel van de H. Geest (eerste vermelding in 1281). De Bossche Tafel ontstond uit een echte tafel die achterin de Sint Janskerk onder de kleine toren stond. Vóór en ná de H. Mis kon iedereen daarop zijn gaven - een penning of een roggebrood - neerleggen. Op bepaalde uren werd dit weer uitgedeeld onder de armen. De tafel werd als spoedig een Tafel, een instelling met een eigen bestuur en een eigen gebouw. Dat gebouw lag pal naast de kerk, aan de Hinthamerstraat daar waar nu de Openbare Bibliotheek staat. Vanaf het eind van de dertiende eeuw groeide het vermogen snel aan. Men gaf in de collectebus, men schonk tijdens het leven of vermaakte in zijn testament 'voor het heil van de ziel' goederen als landerijen rond de stad, complete boerderijen en renten in geld en in rogge. De Tafel van de H. Geest belegde het geld dat over was ook weer in land en boerderijen. Zo ontstond al in de middeleeuwen een situatie, waarbij een instelling die te zorgen had voor de armen in een stad, haar inkomsten grotendeels betrok uit het omringende platteland. Mensen die geen poorter van Den Bosch waren of er niet tien tot vijftien jaar woonden konden geen aanspraak maken op de steun verleend door de H. Geesttafel. De Meierijse boer en keuter betaalden dus voor een armenzorg waarvan zij zelf nooit van zijn leven zouden genieten.

Een nadeel van deze manier van beleggen was, dat wanneer het slecht ging buiten de muren door oorlog of misoogst en de rogge onbetaalbaar werd, de Tafel en ook de andere Godshuizen hun inkomsten zagen teruglopen, doordat de pacht en de rentes niet tijd binnen kwamen. En dat in een tijd, dat juist extra geld nodig was voor steunverlening, omdat in de stad de nood tot grote hoogte steeg. Een oplossing voor dit probleem heeft men nooit gevonden. Het is bijvoorbeeld nooit gekomen tot de vorming van reserves voor zulke rampjaren.

Het Bossche gasthuis, later ter onderscheiding van de gasthuisjes voor de bejaarden het Groot Gasthuis genaamd, was in de middeleeuwen geen echt ziekenhuis. Het was wat Querido een ongedifferentieerd gasthuis heeft genoemd. Dergelijke gasthuizen, die in de

⁴ (nieuwe noot 2016) De opvatting dat de grote aantallen armen door de elite en de middenklassen vanaf de late middeleeuwen als een bedreiging werden gezien is vooral naar voren gebracht door de marxistische historici Hugo Lis en Catharina Soly uit Antwerpen en door de christen-democratische historicus Harry van den Eerenbeemt uit Tilburg. Deze these heeft nu weinig aanhangers meer. Oproeren waren in 's-Hertogenbosch zeldzaam en hingen samen met politieke crises of rampjaren zoals 1740..

vroege middeleeuwen al in Frankrijk voorkwamen, boden hulp, enige verzorging en onderdak aan in beginsel iedereen, die zich dat niet zelf kon verschaffen. Reizigers, zwervers en bedevaartgangers – maar ook zieken, bejaarden en invaliden konden er terecht. Pas later zouden er aparte tehuizen voor al deze groepen komen, en werd ook in Den Bosch het Groot Gasthuis een echt ziekenhuis met na 1500 een aparte afdeling voor besmettelijke ziekten, het ‘pesthuis’, en na 1600 een aparte af-

p. 13

deling voor zieke soldaten. De medische zorg stelde tot diep in de negentiende eeuw niets voor. Het Groot Gasthuis was vaak het sterfhuis voor de arme. Evenals het Geefhuis is het Groot Gasthuis waarschijnlijk ontstaan uit de parochiekerk.⁵ De band met de Kerk bleef bij het Groot Gasthuis nog lang bestaan, onder meer omdat er een nonnenklooster aan verbonden was. De nonnen geholpen door leken verpleegden de zieken. Het gasthuis had een eigen kapel en eigen geestelijken, net zoals nu nog in Beaune in Dijon in Frankrijk is te zien.

Vanaf 1350 gingen particulieren ertoe over om gasthuizen te stichten voor bejaarden, mannen of vrouwen maar wel altijd gescheiden. Ze werden genoemd naar de stichters: Neijnselsgasthuis, Heymsgasthuis, Avennesgasthuis enz. Tussen 1345 en 1682 werden er zo 35 gasthuisjes gesticht, de meeste vóór 1550. Meestal waren het kleine huisjes zoals ze nu nog te zien zijn in bijvoorbeeld Utrecht, gelegen in poortjes of stegen achter de hoofdstraat. In Den Bosch lagen ze verspreid over de hele stad, maar steeds wat meer achteraf. Een gespecialiseerd gasthuis was dat van Reinier van Arkel, dat in 1439 gesticht werd. Dit gasthuis, dat kort na 1439 werd gebouwd op het Hinthamereinde (nu: Hinthamerstraat) was bestemd voor ‘zinnelozen’. Hierover verstond men niet alleen geestelijk gestoorden in de huidige zin van het woord, maar ook groepen van mensen, die zich op een afwijkende manier gedroegen. Alleen die zinnelozen of ‘dollen’ die een gevaar vormden voor zich zelf of de omgeving, werden in een zinnelooshuis opgenomen. De normen over wat wel en wat niet meer aanvaardbaar was veranderden in de loop van tijd sterk. In de stichtingsakte uit 1439 was uitdrukkelijk bepaald, dat de opgenomenen geketend mochten worden en in kooien opgesloten.⁶ Tot 1750 ging het om een heel klein aantal bewoners daarna begon dat plotseling zeer sterk te stijgen.

Het panorama van de Bossche Godshuizen is nu bijna compleet. Op de lei staan nog het Vondelingenhuis en het Bonnefantenhuis. De H. Geesttafel zorgde ook voor arme kinderen die geen ouders meer hadden, wezen, halfwezen of vondelingen. Vanaf ca. 1380 komen we in de archieven schenkingen tegen bestemd voor vondelingen. Waarschijnlijk beheerde het bestuur van het Geefhuis ook dit fonds en is het op den duur opgegaan in het vermogen van het Geefhuis. Tot aan haar opheffing toe is het Geefhuis blijven zorgen voor de ‘houkinderen’, de arme kinderen zonder ouders die ‘onderhouden’ moesten worden. In

⁵ (nieuwe noot 2016) Geefhuis: de volkse benaming voor de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch. Toegevoegd in 2016: het is onwaarschijnlijk dat de het Bossche gasthuis is ontstaan uit de parochiekerk.

⁶ (nieuwe noot 2016) Het testament van Reinier van Arkel uit 1439 is niet op schrift gesteld. De executeurs gingen in 1442 ter uitvoering van Reiniers testament over tot de stichting van het huis. In 1445 legden zij rekening en verantwoording af over hun bewind.

1403 stichtte de rijke kanunnik van de Sint Janskerk Hendrik Buck een tehuis voor arme mannelijke scholieren die ook moesten zingen in de Sint Jan. Evenals in Maastricht werden ze 'bonnefanten' afgeleid van *bons enfants* (= goede kinderen) genoemd. Deze stichting, gehuisvest in een huis aan de Hinthamerstraat tegenover de huidige Sint Jacobskerk, ging na de val van Den Bosch in 1629 teniet, doordat haar vermogen geconfisceerd werd door de staat.⁷

p. 14

< Twee afbeeldingen van de stichtingsakte van het blok van de Kerk- en Verwersstraat >

p. 15

2.

De huisarmen en het ontstaan van de blokken

Twee dagen voor het einde van het jaar 1382 besluiten Jan Sceyvel en zijn vrouw Beelke samen hun testament te maken. Zij roepen er een notaris bij die in zijn kladboek geduldig alles opschrijft wat er na de dood van beide echtelieden dient te gebeuren. Een paar familieleden en wat mensen uit de buurt zijn getuige, maar omdat er veel te verdelen is en een ruzie dan gemakkelijk ontstaat, willen ze dat er een 'caert' van wordt gemaakt. Wie weet hoe lang het nog duurt, voordat de laatste wil in werking treedt en misschien zijn de getuigen dan niet meer in leven of kunnen ze zich niet precies meer herinneren wat er is gezegd. Thuis gekomen bergt de notaris zijn boek, het 'protocol' zorgvuldig op in een kist. Pas wanneer Jan en Beelke er niet meer zijn, is de tijd gekomen om alles voluit in het net te schrijven. Dat gebeurt dan in het Latijn, een taal die de gewone mensen niet begrijpen, maar de weinige geleerden, of ze nu in den Bosch, Parijs of Praag wonen, wel. Komt het ooit tot een proces, dan zal dit toch gevoerd moeten worden voor de officiaal, de geestelijke rechter, want als het gaat om testaments, huwelijkszaken, ketterij en hekserij mag alleen deze rechter oordelen. Het stadsbestuur en ook de hertog hebben zich daar niet mee te bemoeien. Als de hele tekst klaar is, schrijft de notaris onderaan een paar regels en tekent hij in de linker benedenhoek een figuurtje. Iedere notaris heeft zijn eigen merk en een handtekening is dus niet nodig. Veel van deze testaments zijn bewaard gebleven in de archieven van de Godshuizen.

Een testament vangt aan met een lange aanhef. Er wordt gezegd wanneer het allemaal gebeurd is, en waarom het goed is om een testament te maken en daarin wat van zijn bezittingen voor een goed doel af te staan. Het aardse bezit is de mens door God gegeven en in het hiernamaals kan hij er toch niets mee doen. Dan volgen de bepalingen over wat iedereen aan legaten krijgt en aan het eind wordt gezegd, waar het testament is

⁷ (nieuwe noot 2016) Aan het panorama moeten nog worden toegevoegd: 1. het in 1566 door Frans van Uden gestichte weeshuis, het nog bestaande Gereformeerde Burger Weeshuis, 2. het Rooms-Katholiek Weeshuis gesticht in 1778 en 3. Het St. Jacobsgasthuis voor pelgrims die terugkeerden uit Santiago en dat gesticht werd in 1430. In de late middeleeuwen ging de stichting van enkele particuliere gasthuizen niet door omdat de erfgenamen zich ertegen keerden.

uitgesproken en wie er getuige zijn geweest. Waren er veel legaten dan wilde dat zeggen, dat de wettige erfgenamen minder kregen en deze probeerden dan ook wel de uitvoering van het testament tegen te gaan. Er werd gelegateerd aan natuurlijke kinderen, aan familieleden, aan de huisknecht of de dienstmeid of *ad pias causas* dat wil zeggen aan kerken, kloosters of aan Godshuizen. Op zo'n manier deed men op het laatst van zijn leven nog een goed werk.

Jan en Beelke deden, wat talloze mensen vóór hen hadden gedaan en na hen nog lang zouden doen: ze gaven aan de armen, maar deze maal niet aan de 'arme zieken' van het Groot Gasthuis of aan de Tafel van de H. Geest maar aan de armen van het einde van de Hinthamerstraat voorbij de Geerlingse Brug. Het geld dat geschonken werd moest verdeeld worden onder de armen van deze wijk door vier personen die op de gebruikelijke wijze voor dat werk, zo staat er te lezen, werden gekozen.

Al eerder vanaf 1360-1370 komen we schenkingen tegen die bestemd zijn voor de armen van een bepaalde buurt in de stad. De buurten die het eerst genoemd worden zijn het einde van de Hinthamerstraat, later steeds het Hinthamereind ge-

p. 16

noemd (1375 voor de eerste maal) en de Vughterdijk, het achterste deel van de Vughterstraat (eerste maal 1371 of anders 1376). Iets later (1398) schenkt men aan de armen van het einde van de Orthenstraat. De plattegrond van de stad laat zien, dat er van de Markt drie straten uitwaaiëren: de Vughterstraat, de Orthenstraat en de Hinthamerstraat. Deze straten zijn oude doorgaande wegen: de Hinthamerstraat was het begin van de landweg naar Grave en Nijmegen, de Orthenstraat liep naar het kerkdorp Orthen dat ouder was dan Den Bosch, en de Vughterstraat was het begin van de grote weg naar Vught en verder de Meierij in. Op den duur ging men de verst van de Markt af gelegen delen van dezer straten betitelen als 'einden'. Het zijn dus de drie 'einden' waar het eerst een apart, nieuw fonds ontstaat voor de armen van de eigen wijk.

Men noemt deze wel 'huisarmen'. Het zijn niet de armen die in het openbaar in lompen gehuld gaan bedelen, maar zij die thuis blijven omdat ze zich schamen zoiets te gaan doen. Ouden van dagen hoorden daar onder, omdat ze door hun leeftijd niet meer in staat waren te werken. Onder de huisarmen treft men veel vrouwen aan. In een stad bestond altijd een vrouwenoverschot en veel oudere vrouwen kamen gemakkelijk in moeilijkheden. Men moet zich dat als volgt voorstellen. Een spinster die op haar vijftigste slecht gaat zien, probeert het nog zo lang mogelijk vol te houden, maar een jaar of vijf later gaat het niet meer. Het lopen wil ook niet meer zo best en ze heeft geen geld kunnen sparen om zich in een bejaardengasthuis te kunnen inkopen. Er zijn er trouwens veel te weinig om voor iedere gegadigde plaats te kunnen bieden. Als meisje van 16 jaar is ze vanuit de Meierij naar de stad gekomen om daar ene toekomst te vinden. Thuis was de keuterboerderij te klein om voor alle broers en zusters een bestaan te bieden. Dat was lang geleden en de contacten met de familie zijn verbroken. Familieleden in de stad heeft ze niet of het zijn eveneens lui die niet veel kunnen missen. Haar man is een paar jaar geleden gestorven. Er zit niets anders op dan om te gaan bedelen.

Een andere groep vrouwen die gerekend werden tot de huisarmen waren de kraamvrouwen, die omdat ze een tijd lang niet konden werken, niets verdienden. Na de bevalling hadden

deze mensen versterkend voedsel nodig, maar veel van hen hadden het zo krap, dat zoiets er niet af kon. Op het eerste gezicht is het niet duidelijk, waarom deze vrouwen het niet een tijdje konden redden. Waren het dan soms alleen vrouwen zonder echtgenoot? Moeders zonder echtgenoot zullen er in een middeleeuwse stad als Den Bosch wel geweest zijn, maar het waren er maar weinig. Het feit, dat veel kraamvrouwen toch steun nodig hadden, betekent dat het loon dat zij verdienden een noodzakelijke aanvulling vormde op het gezinsinkomen. Het loon van de man was vaak niet voldoende. De vrouw en waarschijnlijk ook de kinderen moesten mee werken.

Een derde groep mensen die tot de huisarmen gerekend werden, waren zij die in de winter geen werk hadden en in de goede tijd, de zomer, niet genoeg verdienden om de slechte tijd daarna door te komen.

Op een gegeven moment ontstond er een beweging om de zorg voor de arme- om-de-hoek beter aan te pakken. Er was natuurlijk al de burenhulp en die bleef ook bestaan, maar er waren lieden die zelfs een apart instituut in het leven wilden roepen. Zoals de H. Geesttafel ca. 1275 ontstond als een instelling voor de armenzorg

p. 17

vanuit de parochiekerk, zo kwamen er een eeuw later aan de drie einden 'potjes' bij voor de eigen armen. Waarom ontstonden deze fondsen juist rond 1375-1400? Dat is niet helemaal duidelijk, maar wel was het einde van de veertiende eeuw in Den Bosch een tijd van grote activiteit: er werden toen veel bejaardengasthuisjes gesticht, de bouw van de nieuwe Gothische Sint Janskerk kwam op gang en het miraculeus beeld van Onze Lieve Vrouw werd ontdekt en trok al spoedig duizenden pelgrims.⁸

Waarom ontstonden de nieuwe armenfondsen juist op de drie 'einden'? We vermoeden, dat deze buurten het verst van de stad af lagen en dat het gevoel een aparte gemeenschap te zijn er sterker was ontwikkeld. Het fonds op het Hinthamereind was aanvankelijk ook bestemd voor de armen van het ver buiten de stad gelegen dorpje Hintham. een deel van het Hinthamereind en de Vughterdijk lagen toen nog buiten de beschermende muur van de stad. Misschien telden de einden ook meer armen, maar daar weten we niets van, omdat er geen gegevens over zijn.

Tenslotte is er nog de raadselachtige kwestie van de 'vier oude waken'. In het archief van het blok van het Ortheneind is een testament te vinden van 13 januari 1480, waarin Jan Kennepaart een huis met een hof legateert aan de vier oude waken te weten die van de drie einden en die van de Korenbrug/Vismarkt. Dit huis lag binnen de eerste Orthenpoort dit wil zeggen aan de huidige Hooge Steenweg,

p. 18

en was later in het bezit van het blok van het Ortheneind. Hoe is dit blok eraan gekomen? Door koop, schenking ó f soms doordat de taken en dus ook de bezittingen van deze

⁸ (nieuwe noot 2016). In de periode 1375-1425 bereikte de Bossche liefdadigheid zijn hoogtepunt. De elite stichtte bij testament veel 'spynden' brooduitdelingen te houden door de meester van de Tafel van de H. Geest.

mysterieuze oude waken zijn overgegaan op dit blok? ⁹ Het gebied dat de blokken van de Vughterdijk, Hinthamereind, Ortheneind en de Vismarkt bestreken omvatte ook bijna de hele stadsmuur. Moesten de bewoners van deze buurten soms 's nachts wachtlopen over de weergang achter de stenen kantelen en leek het Jan Kennepaart een goed idee een wachthuis te schenken? In later tijd toen de stad een garnizoen van huursoldaten kreeg, was dat niet meer nodig en werd het huis aan de huisarmen geschonken. 'Waken' kan ook slaan op het voorkomen van brand, maar ook dan zitten we weer bij een van de oudste taken van de blokken. We weten het niet en het voorgaande is erg speculatief. Wie weet vindt iemand nog eens de oplossing voor dit probleem.

Waar een fonds is en ieder jaar geld binnen komt, daar moeten ook bestuurders zijn. Dat zijn de mensen die door en uit de buurt gekozen worden en die in de archiefstukken van rond 1400 'vuurmeesters' genoemd worden. De vuurmeesters zijn de aanvoerders van de vrijwillige brandweer die onder meer per wijk is georganiseerd. Ze werden gerecruteerd uit wat men in de middeleeuwen de 'goede mannen' noemde, de bewoners die redelijk tot zeer vermogend waren en bij iedereen in aanzien stonden. Blussen was toen een zaak van leren emmers, ladders tot wel 15 meter lang en vuurhaken. Bij een brand vormde men een keten van mensen die de emmers aan elkaar doorgaven.

Organisatie en leiding was daarbij een gebiedende eis. Ladders en emmers sletten en hadden onderhoud nodig. Soms werden ze geleend en vergat men ze terug te bezorgen. Er was dus wat geld nodig om het materiaal in stand te houden. Dat werd in eigen kring geregeld, want de stedelijke overheid bemoeide zich niet direct met de brandweer. Al in 1455 hieven de vuurmeesters van de Hinthamerstraat een 'vuurstedegeld', een kleine heffing per stookplaats.

In 1477 was het stadsbestuur, waarschijnlijk onder invloed van de onrust in dat jaar, zo overtuigd geraakt van het belang van de huisarmenzorg, dat de heren van het stadhuis bevel gaven aan de Tafel van de H. Geest om jaarlijks 30 hectoliter rogge uit te delen onder de meesters van de huisarmen. Dit was voldoende voor 800 broden van 6 pond (= 2,82 kilo). Later werden dat roggebroden, maar de verplichting bleef bestaan tot 1810 toe. In 1477 en in 1480 werden er vier nieuwe fondsen voor de huisarmenzorg gesticht, te weten in de Hinthamerstraat (1477), de Markt, de Vughterstraat en de Kerk- en Verwerstraat (laatste drie in 1480). Rond 1480 kwam ook het woord blok in zwang als aanduiding voor deze fondsen. Vermoedelijk moeten we hier denken aan een offerblok of een offerkist gemaakt van een stevig stuk hout. De vuurmeesters werden na 1480 steeds vaker blokmeesters genoemd en 'trekken van den blok' wilde nog in deze eeuw zeggen: van de bedeling leven.¹⁰ In de drie einden is de vorming van een fonds aangevangen, zonder dat men eerst tot een formele stichting overging. Wellicht is er ooit een mondelinge afspraak gemaakt, maar zeer waarschijnlijk is deze niet op schrift gezet. De buurten waar men in 1477/1480 wel tot een officiële stichting overging lagen in het centrum van de stad en grensden aan elkaar. Aan de

⁹ Archief Godshuizen, Fonds Negen Blokken, voorl. nr. 1053. Aanvulling 2016: dit inventarisnummer is nog steeds van kracht. Ook later onderzoek heeft geen gegevens opgeleverd over de vier waken. Wel mag worden aangenomen dat zij van doen hadden met het wachtlopen 's nachts en in tijden van oorlog. In 1480 was er oorlog tussen Brabant en Gelre.

¹⁰ (nieuwe noot 2016) Deze eeuw: de twintigste eeuw.

huisarmen van de Korenbrug en Vismarkt werd in 1457 een rente in rogge gelegateerd. In de herfst van 1480, juist in de tijd

p. 19

dat de drie centrale blokken bij notariële akte werden gesticht, werden nog een paar schenkingen gedaan aan de armen van deze buurt en zo ontstond daar een fonds. Weer een ander geval is dat van het blok van de Weversplaats. De oudst bekende schenking van een rente in rogge aan de armen van deze wijk is van 1483. Al veel eerder echter in 1420 was er een schenking gedaan van een zeer grote roggerente (15 hectoliter per jaar, goed voor ca. 1125 kilo brood) aan het Bogardenklooster aan de Verwersstraat. Deze rente was echter bestemd voor de huisarmen van de Weversplaats. De Bogarden waren mannelijke begijnen. Ze woonden samen en leefden sober en vroom, maar legden geen kloostergeloften af. In Den Bosch vestigden de Bogarden zich tussen de Verwersstraat en de Weversplaats in het begin van de veertiende eeuw. Aan dit klooster herinnert nog de Bogardenpoort. De Bogarden moesten de roggebroden verdelen onder de armen van de buurt. De huisarmenzorg kwam hier dus ook al vroeg van de grond. Kort na 1480 volgde men echter het voorbeeld van de rest van de stad en ontstond er een apart door leken bestuurd fonds. Pas veel later, in 1602, droeg het laatste overlevende lid van het Bogardenklooster, Hendrik Boot, deze roggerente over aan de blokmeesters. Hij wilde zo voorkomen, dat de goederen bestemd voor de armen voor andere doeleinden zouden worden gebruikt. Na zijn dood zou het bezit van het klooster namelijk overgaan naar een nonnenklooster, Sint Annenborch genaamd. De blokmeesters deden in 1602 ook iets leuks voor Sint Annenborch: zij zullen de rentmeester en de knecht van Sint Annenborch hun leven lang vrijhouden van het 's nachts wachtlopen, waartoe alle volwassen mannen van de stad verplicht waren. Het jaar tevoren was Den Bosch nog belegerd en het jaar daarop (1603) zou dat weer gebeuren. Kort na 1480 had iedere wijk in Den Bosch dus zijn eigen armenfonds. Nadien zouden er geen meer bijkomen en ging men spreken van de Negen Blokken. Wel groeide het bezit van de blokken steeds verder aan, in tegenstelling tot dat van de H. Geesttafel, die na 1600 bijna geen schenkingen meer ontving. ¹¹

p. 20

Kaart van de stad 's-Hertogenbosch met grenzen van de blokken. Zie boek.

p. 21

3.

De blokken als wijkorganen

In de loop der tijd kregen de blokmeesters ook andere taken. Al heel vroeg in ieder geval al in de vijftiende eeuw hadden zij te zorgen voor de watertrappen die naar de Binnen-Dieze leidden. Zoals ook nu nog het geval is, stroomde de Dieze - ontstaan uit de Aa en de

¹¹ (nieuwe noot 2016) In 1439 namen de Bogarden de derde regel van Sint Franciscus aan en werd hun convent dus een klooster met de drie gebruikelijke geloften.

Dommel – in vele armen dwars door de stad. De Dieze had vele functies: alle afval, ook de faecaliën, werd er op geloosd. Er werd nog tot in het begin van deze eeuw in gewassen en tot ca. 1890 putte het volk er zijn drinkwater.¹² De Dieze ligt vrij diep – en is dus niet te vergelijken met de gegraven grachten in de Hollandse steden – en om er bij te komen waren houten trappen nodig met onderaan een horizontaal stuk om op te kunnen staan. Voor het onderhoud van de trappen werd er een speciaal ‘trapgeld’ geheven. De Blokken waren geen echte overheidsorganen en ze hadden dus geen publiekrechtelijk gezag om iedereen te dwingen bij te dragen. In later tijd stelde het stadsbestuur daarom de tarieven vast van het trapgeld en verplichtte het iedereen te betalen. De Dieze moest om de zoveel jaren worden uitgebaggerd, want anders slibde ze dicht met afval. Als er ten langen leste besloten was de Dieze te ruimen werd de stroom in vakken verdeeld, elk vak werd afgedamd, droog gelegd en daarna leeg geschept. De geur zal om te snijden geweest zijn. De kosten van zo’n operatie moesten weer door de blokmeesters ieder voor hun blok worden omgeslagen over de aan de rivier grenzende percelen en huizen. Men stond lang niet altijd te trappelen om te betalen, zodat het stadsbestuur de blokmeesters hierin moest assisteren.

<afbeelding van de Zusters van Orthenpoort. Zie boek>

p. 22

Het blok van de Markt beheerde ook nog de grote openbare waterput, die midden op het marktplein lag en die enige jaren geleden door de stadsarcheoloog is opgegraven. Daarna heeft de gemeente de put weer op laten metselen en er een puthuisje overheen gebouwd dat is uitgevoerd in zestiende-eeuwse stijl. Later na 1650 kwamen er steeds meer openbare pompen gelegen op centrale plaatsen zoals vóór de Sint Anthoniuskapel op het Hinthamereind. De put op de Markt werd in 1761 vervangen door een kostbare in natuursteen uitgevoerde pomp met twee zwengels.¹³

Door het stadsbestuur werden de blokmeesters gebruikt bij het innen van de belastingen. Zij waren beter dan wie ook op de hoogte van wat ieder verdiende en bezat en wat dus ieder kon lijden. Zij genoten het vertrouwen van de buurt en konden geschillen over de aanslagen zelf oplossen, terwijl de heren van het stadhuis buiten schot bleven. Een voorbeeld is de heffing van een algemene inkomsten- en vermogensbelasting in 1552. De blokmeesters taxeerden ieders draagkracht, stelden de aanslag vast, haalden het geld op en droegen dit af aan de ontvanger van de stad. In de zeventiende eeuw inden zij ook de ‘verponding’, een belasting op grond en huizen, en kregen daarvoor van de stad een kleine vergoeding.

Bij hun rondgangen langs de huizen zagen de blokmeesters hoe de zaken ervoor stonden, als de roddelmachine van de buurt dat hen al niet had laten weten. Soms ging het zo slecht, dat de gezamenlijke blokmeesters de hoge overheid in Den Haag zeer onderdanig verzochten, of de belastingen niet konden worden verlaagd. Met eigen ogen konden zij zien, dat handel en nijverheid van dag tot dag verder achteruit gingen en dat de belasting niet meer was op te brengen. Voor het stadsbestuur kwam zo’n manier van klagen ‘politiek’ goed uit: Den Haag was namelijk gewoon eerst bij hen te informeren, of het waar was wat de blokmeesters

¹² (nieuwe noot 2016) Deze eeuw: lees de twintigste eeuw.

¹³ (nieuwe noot 2016) In 2016 is dit puthuisje, dat erg in verval was geraakt, vervangen door een nieuw veel groter bouwsel dat veel lijkt het op puthuis uit de zestiende eeuw.

beweerden.¹⁴ Zij konden dan op hun beurt zeggen: ja, Mijne Edele Heren, wij hebben er niet over durven beginnen, maar nu de vertegenwoordigers van de gegoede burgerij zich beklagen, moet het ons van het hart: het gaat inderdaad slecht met onze stad. Zoud u wellicht zo genadig willen zijn om wat van de belastingeisen af te doen of uitstel van betaling te geven.

Daar bleef het niet bij voor de blokmeesters: 's winters vroren de grachten rond de stad wel eens dicht. Dat was ongewenst, want dan konden ongemerkt allerlei vreemdelingen de stad binnen komen. Er was ook kans op smokkel. Normaal kon men de stad alleen binnen komen via de paar stadspoorten en bij die poort stonden commiezen van de douane, tollenaars en andere geldinners en controleurs te wachten om hun deel te eisen van de in- en uitgevoerde waren. Er moest dus ijs 'gebeten' worden en de blokmeesters traden op als leiders van de ploegen die het ijs open hakten. De heren van de magistratuur, ambtenaren in stadsdienst en de predikanten waren daarvan in 1670 vrijgesteld. Wie niet op kwam dagen als de trommel werd geslagen kreeg een boete opgelegd. De boetepot was bestemd voor een jaarlijks feestje. De ploegen ijsbijters waren per blok georganiseerd en kregen uit de stadskas wel eens een ton bier. Hoewel het stadsbestuur verdere vertering ten laste van de kas van het blok verboden had, komen we toch uitgaven tegen aan bier, kaarsen om bij te lichten en brandewijn. De laatste drank werd in Den Bosch geïntroduceerd in het midden van de zeventiende eeuw en was al in 1690 zeer populair.

p. 23

< pentekening van de St. Anthoniuskapel >

Vanaf 1603 had Den Bosch een sterk garnizoen, dat bij de burgers thuis werd ingekwartierd, omdat er althans tot 1745 nog geen kazernes waren.¹⁵ Soldaten over de vloer was bepaald geen genoegen: het waren meestal buitenlanders: Schotten, Engelsen, Duitsers, Fransen, Italianen, Spanjaarden. Deze mensen verhuurden zich zelf als soldaat ofwel omdat ze nergens anders voor deugden of omdat ze geen ander werk konden vinden. De burgers kregen een of meer soldaten toegewezen en moesten hun een bed, vuur en licht (kaarsen) verschaffen. De kosten daarvan konden ze declareren op het stadhuis, dat probeerde weer te declareren bij het land, dat ook de soldaten gestuurd had. Na 1648 kreeg men van Den Haag echter tot grote woede van de Bosschenaren slechts een heel klein gedeelte vergoed. Het garnizoen vormde zodoende voor de stad een financiële last die zorgde voor hogere plaatselijke belastingen. Vooral de meer gegoeden hadden het ruwe volk niet graag in huis. Het kwam wel tot ruzies en dan sloeg men alles kort en klein.¹⁶ Vooral de kostbare vensterruiten moesten het dan ontgelden. De blokmeesters genoten de twijfelachtige eer de soldaten te mogen verdelen over de huizen.

¹⁴ (nieuwe noot 2016). De instanties tot wie men zich wendde waren de Staten-Generaal en de Raad van State, die beide resideerden op het Binnenhof.

¹⁵ (nieuwe noot 2016) Omstreeks 1620 werden er vanwege de overheid in Brussel al houten barakken gebouwd om soldaten in te huisvesten. In 1740 begon men met de bouw van vier stenen kazernes.

¹⁶ Archief Godshuizen, Fonds Negen Blokken, voorl. nr. 2320 (archief blok Hinthamereinde). (toevoeging 2016: dit is erg overdreven. Alleen in 1787 werden veel huizen tijdens een muiterij van het garnizoen geplunderd.

Bij tijd en wijle bevelen de heren van het stadhuis de blokmeesters een collecte te houden langs de huizen. In 1703 vond er een collecte plaats ten behoeve van de 'arme gevangenen' die opgesloten zaten in de Gevangenpoort.¹⁷ De fundamenten

p. 24

van deze middeleeuwse stadspoort zijn nu nog te zien aan het begin van de Hinthamerstraat. In 1767 vroegen acht van de negen blokken aan het stadsbestuur om een extra collecte voor hun eigen kas te mogen houden. Dit werd toegestaan, maar ze kregen daar niet meer dan één dag de tijd voor en dat dan op voorwaarde, dat als de stad in de toekomst iets aan de blokken zou vragen, ze dit zouden mogen weigeren. Voor wat hoort wat, maar de blokmeesters zagen de bui al hangen en besloten toen 'om speciale redenen' dan maar niet te gaan collecteren en de schepenen vriendelijk te bedanken voor hun bereidwilligheid. Drie van de negen blokken gingen overigens wel accoord: de blokken waren het onderling dus ook niet altijd eens.

Toezicht houden op de vuilnisophaaldienst die aan particulieren was uitbesteed, was ook een taak van de blokmeesters. Kwamen de 'askarren' wel overal langs of sloegen ze de doodlopende straatjes over, omdat dat te lastig was? De blokmeesters hadden daarop te letten en eventueel het stadhuis op de hoogte te stellen van verzuim.

De brandweer bleef tot aan het einde een taak van de blokken. De stedelijke overheid ging echter wel verordeningen uitvaardigen, zoals in 1659 en in 1703, waarin werd vastgelegd over hoeveel ladders en emmers ieder blok moest beschikken. Eén maal per jaar vond er een inspectie plaats. Ook grote Godshuizen en de ambachtsgilden moesten zorgen voor brandweermateriaal. Een nieuwigheid was de invoering van de brandspuit in 1688. De eerste brandspuit ter wereld was in 1672 in Amsterdam ingevoerd naar een ontwerp van de schilder-uitvinder Jan van der Heyden. Den Bosch was er dus al vroeg bij. De organisatie van de brandweer werd daardoor ingewikkelder. Vanaf 1703 leverde ieder blok twee brandmeesters en de ploegen stonden onder leiding van een lid van het stadsbestuur. Het bleef echter allemaal vrijwilligerswerk. Voor al deze taken had ieder blok één knecht in dienst.

Een groot aantal gemeenschapstaken was dus aan de blokmeesters toevertrouwd. De armenzorg kostte hun de meeste tijd en zij vonden deze taak ook het gewichtigst, getuige het feit alleen al, dat de achttiende-eeuwse boeken met besluiten van de vergaderingen voornamelijk gaan over de armenzorg en het beheer van het blokfonds. In de volgende hoofdstukken gaan we daarom dieper op de armenzorg in.

Dat aan de notabelen van de buurt taken werden toevertrouwd door de stad, die volgens onze normen alleen door de overheid zelf kunnen worden uitgeoefend, is niet abnormaal voor de tijd vóór 1850. De stedelijke overheid maakte zo gebruik van het aanzien en het vertrouwen dat de blokmeesters in hun omgeving hadden.¹⁸ Ze lieten aan hun het ondankbare werk over de bewoners aan te slaan in de belastingen. De blokmeesters haalden

¹⁷ (nieuwe noot 2016) Er bestond een fonds waaruit de kosten van het bewaren van arme gevangenen werden betaald. In principe betaalde een gevangene zelf kost en inwoning aan de cipier, maar veel mensen konden dat niet..

¹⁸ Dit wordt met zoveel woorden gesteld in: Archief Godshuizen, Fonds Negen Blokken, voorl. nr. 5604 (archief blok Weversplaats).

de belastingen ook op. De stad had dat ook door ambtenaren kunnen laten doen, maar die moesten betaald worden en de blokmeesters ontvingen als vrijwilligers alleen een kleine vergoeding. Er zaten nog meer voordelen vast aan dit systeem. De blokmeesters genoten aanzien en hadden sociale macht, die het voor onwilligen moeilijker maakte niet mee te werken. Je weigert gemakkelijker te betalen aan een ambtenaar die de huizenbelasting op komt halen, dan wanneer de blokmeester aanbelt en om zoiets vraagt. Dan weigeren is een onvriendelijk gebaar en je kunt beter gene ruzie maken met lieden die je dagelijks tegenkomt, met wie je veel zaken doet of bij wie je op de pof brood of spek kunt

p. 25

krijgen.

Een dergelijk systeem, waarbij het stadsbestuur dingen laat doen door een soort wijkorgaan als de Negen Blokken, is een vorm van decentralisatie. Het bestuur van een voor die tijd grote stad als Den Bosch liep zo gesmeerder én het was goedkoop. In Noord-Brabant zijn mij geen andere voorbeelden bekend van een zo uitgewerkte vorm van decentralisatie op lokaal-stedelijk niveau als in Den Bosch. Het lijkt erop dat de Negen Blokken iets 'echt Bosch' zijn.¹⁹

Om misverstanden te vermijden moet hier bij gezegd worden, dat de Negen Blokken bepaald niet democratisch bestuurd werden. De blokmeesters vormden zeker in de achttiende eeuw een besloten sociëteit, waarin men alleen aan elkaar verantwoording aflegde. Buitenstaanders inclusief het stadsbestuur hadden geen vorm van inspraak. De blokmeesters hadden zelf ook baat bij de functies die zij van het stadhuis kregen opgedragen: hun aanzien werd er nog groter door en het blokmeesterschap kreeg een half-officieel karakter.

Toch kwam het voor dat mensen openlijk weigerden blokmeester te worden of het aanbod deden een grote som geld te storten in de kas van het blok op voorwaarde dat ze niet tot blokmeester zouden worden gekozen. Door de overheid werden ook bepaalde functies zoals die van predikant, hoogleraar of onderwijzer vrijgesteld van het blokmeesterschap.²⁰ De Haagse overheid stelde de pachters van de belastingen die in Den Bosch woonden vrij van een aantal burgerplichten zoals wachtlopen, ijsbijten, inkwartiering van soldaten én van het blokmeesterschap. Door vele lieden werd de functie van blokmeester kennelijk als lastig ervaren. Wie koopman was en voor zaken vaak buiten de stad moest zijn, kon deze functie niet naar behoren vervullen. In slechte tijden werd een blokmeester ook dagelijks omzwermd door lieden, die om wat geld bedelden. Er waren natuurlijk altijd blokmeesters die al dit gezeur aan de deur maar lastig vonden.

< afbeelding van een mand met bloemen >

p. 26

¹⁹ (nieuwe noot 2016) Zie het nawoord.

²⁰ (nieuwe noot 2016) Hoogleraren: 's-Hertogenbosch had sedert 1629 een Illustere Hogeschool, een soort halve universiteit waar theologie, rechten en geneeskunde werden gedoceerd. In Staats-Brabant had verder alleen Breda een Illustere School. Elders waren er onder andere zulke scholen in Amsterdam en Deventer.

4.

De instructie van mr. Gerard van Zoemenen

De beroemde Bossche rechtsgeleerde mr. Gerard van Zoemenen (gestorven in 1652), die in Leuven gestudeerd had, maakte in 1640 een instructie op voor de blokmeesters. Wat hij deed was de al bestaande gewoonten onder woorden brengen en ze in een logische volgorde zetten. Al lang geleden hadden de blokmeesters in hun vergaderingen allerlei beslissingen genomen en zich daaraan vervolgens gehouden. In 1640 achtte men de tijd rijp het een en ander eens op te schrijven. Het was geen toeval dat dit toen gebeurde. In 1629 had Frederik Hendrik Den Bosch na een beleg ingenomen en zo was de stad toegevoegd aan de jonge Republiek der Verenigde Provinciën. Het logisch gevolg was - in die tijd was iets anders ondenkbaar - dat de katholieke kloosters en alle priesters moesten verdwijnen en dat het stadsbestuur voortaan alleen nog maar uit protestanten zou bestaan. Katholieken konden geen overheidsfuncties meer bekleden. De nieuwe machthebbers waren Ned. Hervormd en dus zetelden op het stadhuis protestantse regenten. Het bleven overigens regenten. Vóór 1629 hadden de katholieken geheerst en liepen protestanten de kans vervolgd te worden.²¹

In 1630 eiste het nieuwe stadsbestuur, dat de blokmeesters ook protestant zouden zijn. De zittende blokmeesters hadden eerst hard nee gezegd en er was een conflict ontstaan, waarin tenslotte de man met het meeste gezag in de stad, de gouverneur Wolfert van Brederode moest bemiddelen. Er kwam een compromis uit de bus rollen: de helft van de blokmeesters moest katholiek, de andere helft protestant zijn. Zo zou het blijven tot 1704 toe. De protestanten waren in de stad veel geringer in aantal en soms moest er hard gezocht worden naar een geschikte protestant om blokmeester te worden.

De blokken, aldus Van Zoemenen, zijn opgericht door particulieren en dat van de Markt is het oudste en het voornaamste. Het laatst was waar, het eerst niet, want de blokken van de drie einden waren veel ouder. De blokken waren ten opzichte van elkaar volledig zelfstandig en ze waren onafhankelijk van de overheid. Wel kwam men af en toe bijeen om zaken te bespreken, maar geen blok kon tegen zijn wil gedwongen worden om mee te doen aan een actie, waar het tegen was. De verhouding Negen Blokken - stadsbestuur was niet altijd zo zonnig. De blokken waren zeer gesteld op hun autonomie en ze wilden niet dat de heren van de magistraat een vinger in de pap zouden krijgen bij het beheer van het armenfonds. Al in de middeleeuwen had het stadsbestuur zich opgeworpen als een 'oppervoogd' van alle Godshuizen. Al heel vroeg hadden ze de bevoegdheid de besturen van de grootste Godshuizen, het Geefhuis en het Groot Gasthuis, te benoemen. De jaarrekeningen werden door hen nagekeken en daarna goedgekeurd. Nu nog moet de Gemeenteraad de begrotingen en de jaarrekeningen van de Godshuizen goedkeuren en is er een speciale raadscommissie voor de Godshuizen en het R.K. Weeshuis.²²

²¹ (nieuwe noot 2016) Overheidsfuncties waaronder ook die van arm-, wees- en gasthuismeester waren voorbehouden aan gereformeerden, bij voorkeur lidmaten, van de Nederduits Gereformeerde of Waals Gereformeerde Kerk. Niet alleen katholieken, maar ook remonstranten, doopsgezinden, lutheranen en joden mochten geen overheidsfuncties bekleden. Men noemde dit systeem de politieke reformatie. Het stoelde op de leer van Jean Calvin, de stichter van de gereformeerde kerken.

²² (nieuwe noot 2016). De verordening op de Godshuizen is in 1991 ingetrokken en daarmee verdween elke zeggenschap van het gemeentebestuur over de Godshuizen. Het in 1815 ontstane verband van de Godshuizen

Het is het stadsbestuur echter nooit gelukt vat te krijgen op de blokken. In

p. 27

de achttiende eeuw werden de pogingen van het stadhuis om in het wereldje van de blokken binnen te dringen frequenter, maar nog in 1792 beweerden de blokmeesters, dat ze niets met de overheid te maken hadden.

De armenzorg van de blokken, aldus weer Van Zoemenen, moest zich richten op de volgende groepen: huisarmen, kraamvrouwen en thuis liggende zieken. De bedelaars op straat hoorden er niet bij. De steun bestond uit geld en uit goederen. Uitgedeeld werden: roggebroden, raapolie, bier, erwten en turf. Roggebrood was tot diep in de achttiende eeuw het basisvoedsel voor de hele bevolking. De broden waren groot: 6 pond of 12 pond was normaal (resp. 2,8 en 5,6 kg), zodat je met een brood een week toe kon. Turf was waarschijnlijk tot in de achttiende eeuw de meest populaire brandstof en kwam meestal van ver: uit Zuid-Holland, Friesland of uit de Peel (Bakel, Somerense klot). De olie geslagen uit raap- of ook wel lijnzaad was voor het braden, bakken en stoven. Boter smeerde men op brood. Sommige blokken deelden ook wel kaas uit Holland (in de Meierij werd bijna geen kaas geproduceerd) of spek uit.

Bij de aanstelling van de blokmeesters volgde men nog dezelfde procedure als in 1480: vier blokmeesters waarvan er twee 'regerend' en twee 'aankomend' waren. Alleen het blok van het Hinthamereind had slechts twee blokmeesters. Men werd eerst gekozen tot 'aankomend' blokmeester en had dan één jaar de tijd om te zien

< afbeelding van de achterzijde van de St. Anthoniuskapel uit 1682 >

p. 28

hoe het in de praktijk ging. Na dat jaar werd men automatisch 'regerend' blokmeester, waarbij het werk meestal zo verdeeld werd: de een zorgde voor het 'boeck' dit wil zeggen hield de boekhouding bij en de ander was er voor de 'broden', dit wil zeggen hij deelde iedere week de broden geleverd door het Geefhuis uit. De eerste blokmeester moest dus in elk geval kunnen schrijven. Na verloop van één jaar legde de regerende blokmeesters rekening en verantwoording af tijdens een jaarvergadering. Ieder blok had daar zijn vaste dag voor. Nadat de rekening was gelaudeerd (= goedgekeurd) en de verkiezing van de nieuwe blokmeesters achter de rug was, werd er een feest gevierd: eten, drinken en na 1700 ook roken. Wie eenmaal blokmeester was geweest, bleef zijn leven lang blokmeester. Hij moest dan alle vergaderingen bijwonen en had nog allerlei andere verplichtingen zoals aanwezig zijn bij de begrafenis van oud-collega's gehuld in passende zwarte mantels. Alleen hij - zij bekleedde vóór het einde van de negentiende eeuw geen openbare functies²³ – die in het blok een huis in eigendom had kwam in aanmerking om blokmeester te worden. De huurders van huizen om maar niet te spreken van bewoners van kamers, zolders en kelders konden dus nooit blokmeester worden. De blokmeesters vergaderden vóór 1629 in

verdween in 1992. De instellingen werden zelfstandig en kregen ieder hun eigen bestuur en raad van toezicht. Het R.K. Weeshuis werd in 1778 opgericht en viel, op de periode 1810-1814 na, niet onder het verband van de Godshuizen.

²³ (nieuwe noot 2016) Een uitzondering waren de regentessen van het Groot Gasthuis.

de kapel van de buurt, maar na de overgang van 1629 kon dat niet meer. De kapellen werden geconfisceerd en onttrokken aan de eredienst. De meeste verdwenen, alleen de voorgevel van de Sint Anthoniuskapel, waar het blok van het Hinthamereinde vergaderde, is er nu nog.²⁴ Het blok van de Vughterdijk kwam bijeen in de Sint Corneliskapel gelegen ongeveer achter de huidige Vughterstraat. Het blok van de Hinthamerstraat had zijn vergaderplaats in de nu verdwenen Sint Annakapel (waar nu de Sint Annaplaats is), het blok van de Weversplaats in de Sint Barbarakapel en het blok van de Markt in het 'pandhof' van het Minderbroedersklooster (waar nu de nieuwe V&D ligt). Na 1629 werd er meestal vergaderd in het huis van de regerende blokmeester of in een herberg. Aan het Hinthamereinde bleef men trouwens gewoon van 'kapel houden' spreken, als men bedoelde 'vergaderen'.

Geen steun mocht worden gegeven aan jongelui die sterk genoeg waren om te kunnen werken, en zelf hun kost konden verdienen. Wel in aanmerking kwamen, zo zegt Van Zoemeren er nog even bij, de bejaarden die in de gasthuisjes woonden en de soldatenvrouwen die jonge kinderen hadden. Van de soldatenvrouwen wordt in de archieven van die tijd veel gesproken. De soldaten waar de stad van krioelde hadden de onhebbelijke gewoonte samen te wonen met vrouwen bij wie ze kinderen verwekten. Werden ze overgeplaatst, wat veel voorkwam, dan lieten ze nogal eens vrouw en kinderen in de steek. Overleden ze dan was er vaak geen pensioen, terwijl de wedde van Jan Soldaat zeer mager was. Het gevolg was, dat iedere garnizoensstad in de zeventiende en achttiende eeuw met het probleem worstelde van de soldatenvrouwen, soldatenkinderen en soldatenwezen.²⁵

Aan het slot van zijn reglement scherpt Van Zoemeren zijn collegablokken nog eens in: het blokfonds is er voor de armen. Wie het geld ergens anders aan besteedt, pleegt diefstal. Vriendjespolitiek is uit den boze: je geeft aan ieder die het echt nodig heeft en niet omdat je Jan, Piet of Grietke toevallig nu zo aardig vindt. En het loon voor al dit werk? Het is *pro Deo*: God zal het in het hiernamaals vergoeden. De slotzin van het stuk van Van Zoemeren ademt een beetje een vrome sfeer. In

p. 29

de zeventiende eeuw moet bij de blokmeesters het idee geleefd hebben, dat ze caritas beoefenden als een goed werk. In de administratieboeken van het blok van het Hinthamereind staan af en toe wat rijmpjes opgekrabbeld. Een ervan uit 1608 luidt:

*Gedenkt als uitdelers van gunsten de armen
Weest ijverig in het beoefenen van de liefdadigheid
Dan zal God ook medelijden met u hebben*

²⁴ (nieuwe noot 2016) Niet de meeste, maar alle buurtkapellen uit de middeleeuwen zijn verdwenen.

²⁵ (nieuwe noot 2016) Deze visie is in diverse opzichten achterhaald. Vermoedelijk was maar een klein deel van de soldaten gehuwd of woonde samen. De prostitutie moet wijdverbreid zijn geweest al heeft zij in de Bossche archieven weinig sporen nagelaten. Het aantal soldatenwezen was daarom niet zo groot. Zij waren een probleem omdat de militairen als vreemdelingen beschouwd werden. Soldaten hadden geen pensioenvoorziening, wel kwam het soms voor dat invalide soldaten een kleine uitkering kregen. Dit waren de zogenaamde 'geappointeerden'. Zie over dit onderwerp: Zwitzer, H.L., *'De militie van den staat'. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Van Soeren, Amsterdam, 1991).

*Wanneer gij de wereld met al zijn rijkdommen,
Pracht en praal zult moeten verlaten.*

en in het zelfde boek:

*Het einde van ons alle is de dood. O dood hoe
Bitter is het aan u te denken voor de mens die zijn rust
En troost zoekt in zijn eigen bezittingen en in de rijkdommen
Van de wereld hier
Alleen hij die niets heeft waar hij zich zorgen om moet maken, is echt rijk.²⁶*

De middeleeuwen met hun *memento mori* (gedenk te sterven) galmen hier nog na. De rijke maakt zich altijd zorgen: dat zijn bezit verloren gaat door brand of diefstal of wat dan ook. Ze worden er chagrijnig van en zijn dus niet echt rijk. Alleen hij is rijk, die niets bezit. Toch klinkt er ook een stukje berekening door in het rijmpje: wie veel aan caritas doet, wordt na zijn dood beloond en wel met het eeuwig leven.²⁷

p. 30

5.

De armenzorg: hoe ging het in zijn werk?

Steun kreeg alleen degene, die het 'echt' nodig had en die in het blok woonde. Wie verhuisde verloor meteen zijn portie. Wat nu als 'echt' beschouwd werd is voor ons niet makkelijk meer vast te stellen. In de rekening staat waarom zoal gegeven werd: 'omdat zij het heel moeilijk had', 'in haar ellende', 'omdat ze kost niet kon verdienen', 'omdat ze weduwe was en veel kleine kinderen had die nog niet konden werken'. Meer vaste regels zoals de hoogte van het inkomen waren er niet. Wel werd er gekeken of de kandidaat zich oppassend gedroeg, maar wat nu precies wel mocht en wat niet, weten we weer niet. Het was de regerende blokmeester die van geval tot geval oordeelde, of een oud-blokmeester die een persoon aanbeval.

In de middeleeuwen bestond al de gewoonte af en toe een grote uitdeling te houden. De blokken hadden daarvoor ieder hun vaste dagen, het Geefhuis trouwens ook. Wie slim was

²⁶ Archief Godshuizen, Fonds Negen Blokken, voorl. nr. 92 (inv.. Van Rooy, 1918). De letterlijke tekst luidt:

*Als vrome dispensiers gedenct den aermen
Syt nerstich in de wercken der charitaten
Soo sal die Heere uwes oock ontbermen
Als ghy die werelt met allen haer rycdomme
Ende pomperien sult moeten verlaten.*

en:

*Ende het eijnden van ons is de doot.
O doot hoe bitter is u gedenckenisse den mensche die rust
ende troost sockt [sic] in zijn have ende rijcdom deser
werelt; den man is rijck die niet en heeft dat hem becommert van allens.*

²⁷ (nieuwe noot 2016) Dit is de katholieke visie. De gereformeerden en lutheranen dachten er anders over. Alleen door de goddelijke genade kon het eeuwig leven verkregen worden ('sola gratia').

en de kalender goed in het oog hield, kon bijna iedere week wel aan een gratis brood komen. De meeste blokken hielden een 'spynde' (het oude woord voor zo'n uitdeling) op of daags vóór Kerstmis en Pasen. Het blok van de Markt ook nog op Aswoensdag, dan kon men er in de Vasten weer een tijdje tegen. In slechte tijden organiseerde men extra spynden. Dit was vooral het geval, als de stad onder water stroomde of als het erg koud was.

Overstromingen kwamen tot 1880 veel voor, vooral in de winter. De rivier de Maas voerde bij plotselinge dooi veel smeltwater aan. De Aa en de Dommel deden hetzelfde en zo ontstond er rond Den Bosch zoveel opstuwing, dat alle weilanden rond de stad blank kwamen te staan. Bij zeer hoge waterstanden sijpelde het water ook de stad binnen. De straten met de meeste armen kwamen het eerste onder te staan. De Markt waaraan veel aanzienlijken woonden en die het hoogst is, het laatst. De mensen verhuisden dan naar de zolder en kampeerden daar een paar weken. De blokken kwamen met bootjes langs om levensmiddelen uit te delen. In strenge winters werd er turf uitgedeeld.

Dan waren er spontane spynden maar die verdwijnen na 1650. Mensen die ziek of op sterven lagen, lieten de blokmeester roepen en vroegen deze terstond wat geld of roggeboden uit te delen aan de armen. Ze voelden in hun laatste dagen, dat ze nooit erg veel hadden gedaan aan goede werken. De schade moest dan op het laatste moment worden ingehaald. Men kan zich voorstellen, dat de geroutineerde armen al in de buurt waren, als een vermogende wijkgenoot op sterven lag. In de rekening van het blok van de Vismarkt schrijft de blokmeester in 1611:

gekregen van Jan wonend in het huis 'Het Olijvenblad' 1 mud brood toen zijn vrouw in doodsnood lag; ik (= de blokmeester) heb dit meteen uitgedeeld en God almachtig wil haar daarvoor het eeuwig leven geven.

Op den duur ontstond er ook een systeem van vaste steun, die eens in de week of in de twee weken gegeven werd. Er waren nu eenmaal mensen, van wie iedereen wist, dat ze er toch niet meer bovenop zouden komen. Dat waren heel oude mensen, vooral vrouwen, en invaliden (blinden, slecht ter been), die hun hele leven in

p. 31

het blok gewoond hadden en nooit iets kwaads hadden gedaan. Zij kwamen dan op de plank te staan. Zo heette al in de zeventiende eeuw het houten bord, waarop de namen van de vaste bedeeden stonden geschilderd. Wie eenmaal op de plank stond, bleef erop tot aan zijn dood.

Incidentele steun kwam ook voor: bier voor de kraamvrouwen en vooral doodskisten. Men hechtte veel meer waarde aan de stijl van een begrafenis dan nu. Aan de wijze waarop iemand begraven werd, kon men zien op welke sport van de standenladder hij had gestaan. De familie zorgde ervoor wel zo goed mogelijk voor den dag te komen. Hoe hoger de status van een overledene, hoe meer mensen er achter de baar liepen en hoe langer de kerkklokken luidden. Wie zonder een duit achter te laten stierf werd van de armen begraven. De blokken of het Geefhuis zorgden voor een doodskist en betaalden de grafrechten: niet in de kerk maar op het kerkhof. Het gold als een schande van de armen begraven te worden, want dan was men pas echt, voor iedereen zichtbaar arm.

Vaak gaf men zwervers een gulden als reisgeld, als ze maar uit de stad vertrokken. Dan was men er van af.²⁸ Het eerstvolgende dorp zat er dan wel weer mee opgescheept, maar daar bekommerde men zich in Den Bosch niet om. Zo werden ongewenst vreemdelingen als hete aardappels doorgeschoven.

Vanaf 1750 moesten de blokken gaan bijdragen in de kosten van opsluiting van armlastige 'zinnelozen'. Rond die tijd ging men niet alleen in Den Bosch maar ook elders bijvoorbeeld in Maastricht steeds meer mensen opbergen in zinnelooshuizen. De reden was dat de omgeving hun gedrag niet meer accepteerde, niet dat er meer gekken kwamen. Na 1800 zou het aantal opnamen nog veel sterker gaan stijgen. Er waren ook personen bij, die de kosten van het verblijf in het dolhuis Reinier van Arkel niet konden betalen. Op aandrang van het stadsbestuur werd in 1756 afgesproken, dat de Negen Blokken, de stad zelf en het Geefhuis de kosten voortaan zouden delen. Was de patiënt protestant dan betaalde de Diaconie ook nog mee.

Tenslotte was er nog het 'bestellen' van bejaarden, invaliden en kinderen zonder ouders. Weeskinderen kon men plaatsen in een weeshuis, maar in Den Bosch was er tot 1778 maar één en dat was na 1629 gereserveerd voor protestanten. Er waren dus plaatsen tekort, zodat men de kinderen in de kost deed bij ambachtslieden of boeren buiten de stad. Het blok betaalde dan jaarlijks een vast kostgeld en af en toe, als het nodig was, wat extra voor nieuwe schoenen of kleren. De kinderen werden bij hun kostgevers aan het werk gezet en dat drukte natuurlijk het kostgeld. Hoe ouder het kind, hoe minder het Godshuis hoefde bij te leggen. Men moet wel bedenken, dat kinderarbeid al lang vóór de industrialisatie voorkwam. De kinderen werden al heel vroeg in hun leven aan het werk gezet en door hun baas of hun eigen ouders vaak in onze ogen wreed behandeld. Met bejaarden en invaliden deed men hetzelfde.

De spynden waren er het meest, later kwam de vaste steun, daarna het bestellen en tenslotte het kostgeld van de 'zinnelozen'. In de achttiende eeuw besteedden de blokmeesters de meeste aandacht aan de vaste steun. Meestal deed een van de regerende blokmeesters het voorstel in een vergadering om iemand op de lijst te plaatsen. De vergadering van blokmeesters ging daar meestal mee accoord, maar de re-

p. 32

gerend blokmeester mocht niet op eigen gezag handelen. Toen de blokken al waren opgeheven, maar alsnog een poging deden om terug te komen en daartoe in 1816 een verzoekschrift indienden bij koning Willem I schreef het College van Regenten over de Godshuizen aan de koning, dat het systeem van de blokken niet efficiënt werkte en dat er veel verspild werd. De regenten suggereerden in hun brief, da de blokmeesters de gewoonte hadden hun cliënten en vriendjes te bevoordelen door ze op de plank te zetten.

<Tekening van de Bossche Vismarkt door blokmeester G.J. Deckers>

p. 33

²⁸ (nieuwe noot 2016) Beter zou zijn: een groot, een vlieguut of een botdrager.

6.

De armenzorg in het blok van de Vismarkt aan het einde van de zeventiende eeuw

De positie waarin de stad Den Bosch ca. 1700 verkeerde was ten opzichte van een eeuw geleden drastisch veranderd. Het beleg van 1629 had niet alleen in heel Europa opzien gebaard, maar ook andere meesters gebracht. De orders kwamen na 129 niet meer Brussel of Madrid, maar uit Den Haag. Het einde van de oorlog die nooit leek te zullen ophouden had het pleit beslist: bij de Vrede van Munster (1648) werd bepaald, dat de stad bleef behoren bij de Republiek der Verenigde Provinciën. De Meierij waar 25 jaar om getwist was tussen Spanje en de Republiek kwam ook bij het noorden te horen. Voortaan reisden de bestuurders van de stad voor zaken naar Den Haag. Vanuit het noorden werd een energieke poging ondernomen om het protestantisme in Stad en Meierij in te voeren. In de stad bleef de meerderheid van de bevolking echter het oude geloof trouw, op het platteland liep de Reformatie al meteen op een complete mislukking uit.²⁹ Het lijkt erop, dat de macht van de stad over 'haar' Meierij in die periode wat minder groot werd. Nadat de Meierij zich tussen 1648 en 1672 wat had kunnen herstellen van de gevolgen van de langdurige oorlog, ving er een nieuwe periode aan van oorlogen tussen de Republiek en Frankrijk, die veertig jaar, tot 1713, duurde. Tot overmaat van ramp begonnen de prijzen van het graan en de boter na 1670 te zakken. In 1687 en volgende jaren werden de belastingen verhoogd en ze bleven na het einde van de oorlog (1713) nog hoog tot 1724 toe. Het gevolg was, dat het platteland, waar het al nooit een vetpot was geweest, vanaf 1672 verarmde. De boer of beter gezegd de keuterboer, kreeg minder voor zijn pondjes boter, maar de fiscus eiste even veel als vroeger. Anders gezegd: het bruto-inkomen daalde, de uitgaven aan belastingen namen toe, en werden dus *naar verhouding* hoger.³⁰

De problemen in de Meierij hadden hun weerslag in de stad. De burgers die hun geld hadden gestoken in boerderijen en land, zagen hun pachtinkomsten steeds verder dalen. De Godshuizen, waaronder ook de blokken, die hun vermogen ook belegd hadden in de Meierij, werden door deze malaise eveneens getroffen. Er kwam een nieuw gezegde op: 'Wie in de Meierij een boerderij koopt, die koopt den boer zijn kosten'. Bedoeld werd, dat land en boerderijen niets of heel weinig opleverden. Het boerenbedrijf draaide in de periode 1700-1750 vaak zo slecht, dat de pachtboer helemaal geen pacht betaalde aan de eigenaar. Deze

²⁹ (nieuwe noot 2016) De bevolking van de 's-Hertogenbosch bleef trouw aan de gereorganiseerde katholieke kerk, die echter zowel organisatorisch als inhoudelijk veel verschilde van de middeleeuwse katholieke kerk. In Bergen op Zoom was in 1650 de meerderheid van de bevolking gereformeerd, in de andere grote steden van Staats-Brabant was een beduidende minderheid van de bevolking deze godsdienst toegedaan. Op het platteland kreeg de gereformeerde kerk echter nergens voet aan de grond. De reformatie van 1648 was niet alleen goed georganiseerd maar ook goed gefinancierd. Daar lag het dus niet aan dat deze mislukte.

³⁰ (oude noot 6) Schrijver dezes is van plan in 1984 een boek te publiceren over de belastingen in de Generaliteitsperiode (1648-1794) en de gevolgen van de belastingen voor de Meierijse economie. Daar zal op de belastingperikelen dieper worden ingegaan. (aanvulling 2016). Dit boek verscheen in 1986 onder de titel: *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de generaliteitsperiode (1648-1730)* (Tilburg, 1986). Op dit proefschrift promoveerde ik in 1986 aan de universiteit van Utrecht.

had geen andere keus: er was geen pachter te vinden die meer wilde geven.³¹ Een boerderij die niet verpacht was, werd echter wel aangeslagen in de grondbelasting. Normaal werd deze betaald door de pachter, maar als deze er niet was, moest de eigenaar zelf betalen. Mensen die in de Meierij overtollig waren of als de boer failliet was gegaan al zwerfend in de stad terechtkwamen, probeerden daar door bedelen rond te komen.³² Tegenover meer armen stonden dus minder goed gevulde kassen van de Godshuizen. Wel had men het voordeel, dat de prijs van het roggebrood, de dage-

p. 34

lijkse kost laag was. Uit betere tijden had Den Bosch overigens een enorm aantal Godshuizen met grote vermogens overgehouden. Na 1629 kwam daar nog de Diakonie van de Ned. Hervormde Gemeente bij, die door de staat uit de belastingopbrengsten zwaar gesubsidieerd werd en dus al spoedig een groot vermogen wist op te bouwen. De in het verleden, vaak al in de middeleeuwen, opgehoopte fondsen vormden zo in de magere tijd nog altijd een kurk waarop heel wat kon drijven.

De stad verdedigde niet meer zichzelf, maar er lag een vreemd garnizoen dat in vreedstijd nog altijd zo'n 1300 man sterk was en bij oorlog kon aanzwellen tot 9700 man. In zulke tijden waren er ongeveer even veel soldaten als burgers in de stad. Het militaire element was overall aanwezig. De hoogste officier, de gouverneur, resideerde in het Gouvernement. De soldaten zaten bij de burgers thuis of in barakken. Dagelijks weerklonk de trommelslag en zagen de burgers de soldaten exerceren.

Na de klappen die de Bossche economie had gekregen in de Tachtigjarige Oorlog vond er in de zeventiende eeuw een zeker herstel plaats.³³ In 1665 had de stad ongeveer 9.000 inwoners, tegen ongeveer 15.000 in 1526 (De Meierij had er toen meer dan 100.000). Een nieuwe ontwikkeling was de doorvoerhandel van Amsterdam naar gebieden ten zuiden van Den Bosch.³⁴ Schepen geladen met koffie, thee, cacao, tabak, rietsuiker en allerlei andere waren kwamen uit Holland naar Den Bosch. Daar werd overgeladen op karren bespannen met vier of zes paarden, en dan ging het verder over zandwegen de Meierij in, naar Maastricht, Aken, Luik, Verviers en zelfs naar Luxemburg en Lotharingen. Het overladen en opslaan in pakhuizen zorgde voor heel wat werk. Nadelig voor de stad was dat een groot deel van de nijverheid zich verplaatste naar de Meierij, vooral omdat de lonen daar veel

³¹ (nieuwe noot 2016): Er was voor beleggers en spaarders wel een alternatief, namelijk staatsleningen die een vaste rente van 3 procent of meer opleverden. De Godshuizen gingen na ca. 1680 er inderdaad toe over hun vrijkomende of overgehouden gelden te beleggen in overheidspapier.

³² (nieuwe noot 2016) Er was geen sprake van massale immigratie naar de steden. Overigens had elke stad in deze tijd meer immigranten dan emigranten. De steden hielden bedelaars en kanslozen buiten de deur wat goed kon doordat elke stad door wallen en grachten was omgeven en alle verkeer dus kon worden gecontroleerd.

³³ (oude noot 7) We weten eigenlijk heel weinig over de economische geschiedenis van Den Bosch in de periode 1600-1800. Men gaat er meestal gemakshalve van uit, dat het al kommer en kwel was. De bloei van de 'transito-handel' is daarmee echter in tegenspraak. Bepaald geen aanwijzing voor een bloei is het feit dat er in deze periode bijna geen kunst geproduceerd werd in Den Bosch. (aanvulling 2016): Zie hierover: A.C.M. Kappelhof, Laverend tussen Mars en Mercurius. Demografie en economie, in: *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch, 1997)55-77.

³⁴ (nieuwe noot 2016) De zogenaamde transitohandel vond vooral plaats tussen Rotterdam en Dordrecht enerzijds en 's-Hertogenbosch, Breda en Nijmegen anderzijds.

lager waren en omdat daar geen ambachtsgilden bestonden die met al hun voorschriften de vrijheid van de ondernemer beperkten. De Bossche textielindustrie stelde in 1700 niets meer voor; in Tilburg, Eindhoven en Helmond en de omringende dorpen verschaftte de wol- en linnennijverheid aan duizenden handen (en handjes van kinderen) werk. De stad probeerde wel van Den Haag gedaan te krijgen, dat handel en nijverheid in de Meierij zouden worden verboden net zoals ze dat in de tijd vóór 1648 had gedaan. De Staten-Generaal gaven de Bossche kooplieden echter niet hun zin zoals de hertogen dat in 1355 wel hadden gedaan door alle lakennijverheid op het platteland te verbieden. Dat had toen overigens ook niet veel geholpen.

Met lede ogen zag men, dat er in de haven ruwe wol aankwam die bestemd was voor Tilburg. Jaloers was men op dit dorp, dat op een gegeven moment nog meer inwoners had dan de stad en men was verbitterd, omdat de grandeur van vroeger verdwenen was. Wat kreeg men nog uit de Meierij? Geen pachten meer, alleen nog de 'vagebonden' die kwamen teren op de door de voorvaderen vergaarde fortuinen van de Godshuizen. Deze parasieten wilde men weren, maar dat bleek zeer moeilijk te zijn.

De archieven van het blok van de Vismarkt laten zien, dat er in het patroon van de armenzorg niet zo veel veranderd was sinds de late middeleeuwen. Het blok verleende vaste steun aan 61 personen (7 mannen en 52 vrouwen). 's Winters kregen

p. 35

ze 6 tot 7 stuivers en 's zomers 5 tot 8 stuivers eens in de twee weken. Twee maal per jaar vond de grote spynde plaats, waar roggebrood, kaas en geld werd gegeven. Dan was er nog de incidentele steun: Sijmen de schoenlapper kreeg op verzoek van de burens een doodskest van het blok, toen het voor hem afgelopen was, een vrouw kreeg wat geld om haar kind 'de steen te laten snijden'. Veel steun werd ook verleend op voorspraak van de burens. Met het snijden van de steen werd het operatief verwijderen van een steen in de blaas bedoeld. Er waren kundige 'chirurgijns' die zoiets konden. Nier- en blaasstenen kwamen toen veel voor en men was er erg bang voor vanwege de 'kolieken', pijnaanvallen, waar men weinig tegen kon doen.

Vanaf de jaren veertig van de zeventiende eeuw ging men collectebussen plaatsen in de herbergen en kroegen. In 1651 had het blok van de Markt al negen van dergelijke bussen hangen. Ze waren groen geverfd en voorzien van het opschrift 'Armbus'. De opbrengst bestond steeds uit klein geld en was nooit erg groot. Nieuw was de zondagse collecte langs de huizen, die iedere week gehouden werd door de blokmeesters. Deze was ingesteld door het stadsbestuur in 1652 en de opbrengst was bestemd voor de leerlingen van de ambachtsscholen.

< Foto van twee koperen collectebussen voorzien van het opschrift 'armbus' >

p. 36

De meesters waren immers gewoon jongens in dienst te nemen als leerling, zogenaamd om ze een vak te leren. Daar kwam echter vaak niets van terecht, alle mooie gildebepalingen ten spijt. Ze werden, zo staat in de stedelijke verordening van 1652 te lezen, als slaven gebruikt,

leerden niets en werden na het werk de straat opgestuurd om te gaan bedelen. Meester werden ze, als het geen zonen van meesters of hele slimme jongens waren, nooit. De meesters zagen dat anders: het was een daad van menslievendheid dat ze deze jongens in dienst wilden nemen en in de kost houden. Het stadsbestuur dacht daar anders over: weliswaar ging men niet ingrijpen in het economisch leven door bijvoorbeeld een minimumloon in te stellen, maar men vond het bedenkelijk, dat deze kinderen 's zondags niet naar de kerk gingen en 'geen predication horen'. Zo groeiden ze op zonder vrees voor God en zonder ontzag voor hun meederen zoals het zou behoren. Er werd dus ten stadhuize een verordening uitgevaardigd, waarin de Godshuizen werd opgedragen toezicht te houden op het gedrag van de ambachtsjongens en op het aannemingsbeleid van de meesters. De blokmeesters moesten iedere zondag een collecte houden langs de huizen, waarvan de opbrengst voor de ambachtsleerlingen was bestemd. Aanvankelijk leverde de collecte veel op, later zakte ook dat in, maar de collecte bleef wel bestaan. In 1652 gaven de blokmeesters van de Vughterdijk iedere week aan 47 tot 49 jongens een bedrag van f 0,30 per persoon. Dit was te laag om van te kunnen leven en vormde dus een aanvulling op het loon. Zo zorgde de stad ervoor, dat de Godshuizen het loon aanvulden. In feite indirect een loonkostensubsidie aan de sector van het ambacht die in het Bossche bedrijfsleven toen en ook lang daarna domineerde. Van toezicht op het beleid van de meesters is in de archieven van de Godshuizen niets terug te vinden.

Zondagse collectes kwamen ook in andere steden voor: in 1675 komen we in Eindhoven bus- of wijkmeesters tegen die 's zondags langs de huizen geld ophalen voor de armen.³⁵ Het collecteren 'voor de armen' ging in Den Bosch door tot in deze eeuw.³⁶

In de verordening van 1652 werd het in het openbaar bedelen door lieden van buiten de stad verboden. Aalmoezen mochten alleen gegeven worden aan hen, die echt niet konden werken. Hoogstwaarschijnlijk is dit niet het eerste bedelverbod geweest. Al in de vijftiende eeuw had de hertog van Brabant het bedelen verboden. In Oisterwijk, een klein stadje zonder muren en grachten, werd tussen 1509 en 1572 het bedelen ook aan banden gelegd. Zij, die niet in de 'vrijheid' Oisterwijk woonden mochten niet bedelen, de poorters mochten dat wel maar alleen met toestemming van de schepenen en de gezworenen. Voor pelgrims en bedelmonniken werd een uitzondering gemaakt.

De houding van de maatschappij tegenover de arme was in de zeventiende eeuw anders dan in de late middeleeuwen. Toen was armoede een noodlot, dat iedereen kon treffen, ná 1500 werd het steeds meer een schande en een kwestie van eigen schuld. Door zedeloos en verkwistend te leven, aldus de meer gegoede burgers, verviel men tot armoede. De houding tegenover de arme werd harder, zeker als deze ook nog 'van buiten' kwam en niet tot de eigen gemeenschap behoorde.

De overheid kon echter zoveel decreteren als ze wilde, maar er bleef zoveel een dode letter. Ook de steeds herhaalde bedelverboden en wetten tegen de zwervers

³⁵ (oude noot) Vriendelijke mededeling van Johan Melssen, medewerker van het Streekarchief Zuid-Oost Brabant te Eindhoven.

³⁶ (nieuwe noot 2016) Lees: de twintigste eeuw.

laten eigenlijk alleen maar zien, dat het niet hielp. Helemaal passief bleef de overheid echter niet. Grote aantallen armen en bedelaars bedreigden namelijk wel degelijk de openbare orde. In 1662, toen het roggebrood zeer duur was door een misoogst, ontstond er bijna een groot hongeroproer. In 1661 richtte de stad daarom een Spinhuis op in een nieuw gebouw op de terreinen van het Geefhuis. Er zouden ook wollen lakens gemaakt worden, maar al spoedig bleek, dat de zaak zwaar verliesgevend was. De oorlog met Engeland (1665-1667) deed de verkoop stagneren en de regenten van het Geefhuis voelden er niets voor er nog meer geld in te steken. In 1666 probeerde men het nog een keer: Joachim van Willemstadt uit Gorcum sloot een contract met de stad om in het oude spinhuis een wollen lakenfabriek op te richten. Hij kreeg de werktuigen gratis in gebruik, een vrije woning in de Nieuwstraat en de regenten van het Geefhuis en het Weeshuis zouden de hun toevertrouwde weeskinderen 'aansporen' er te gaan werken. Om het voor hen nog aantrekkelijker te maken, werden hij en zijn bedrijfsleider vrijgesteld van twee niet geliefde plichten die iedere burger waren opgelegd: het ijsbijten en de inkwartiering van soldaten.³⁷ We horen verder weinig meer van deze lakenfabriek, zodat we mogen aannemen, dat ze al gauw geliquideerd is.

In 1659 was men al overgegaan op een wat agressievere aanpak: er werden twee bedeljagers aangesteld die een geweer en een knuppel bij zich hadden. Op hun rondgang door de stad moesten ze iedere niet toegestane bedelaar oppakken en de stad uitzetten. Het was geen populaire maatregel: al spoedig werden de in uniform gestoken bedeljagers op straat nageroepen en lastig gevallen. Vooral de soldaten van het garnizoen lieten blijken, dat ze het er niet mee eens waren. Het stadsbestuur moest de plaatsvervangend gouverneur gaan benaderen, want over de sol-

< prent van het in 1808 gebouwde Bossche tuchthuis >

p. 38

daten had het geen gezag. Er was echter wel een stok achter de deur; ze lieten de plaatsvervangend gouverneur weten, dat als het najouwen niet ophield, ze het Geefhuis zouden verbieden nog langer steun te geven aan arme soldaten en hun gezinnen. Een idee, waar men in Den Bosch ook mee gespeeld heeft, is dat van een tuchthuis. In Holland had in de zeventiende eeuw iedere grote stad al zo'n instituut, waar mensen werden opgesloten die het bedelverbod hadden overtreden. Ze werden er aan het werk gezet: spinnen voor de vrouwen en 'raspen' van verfhout voor de mannen. De idee was: wie niet wil werken maar dat lichamelijke wel kan, wordt gewoon gedwongen dat te doen. In 1695 kaartte de waarnemend officier van Justitie het oude plan voor een tuchthuis nog eens aan in Den Haag, want de stad was niet goed bij kas en men hoopte op een subsidie van het land. Het zou goed zijn, dat er een tuchthuis kwam, want nu moest men gearresteerde boeven na een tijdje weer vrijlaten en deze namen dan wraak op de mensen die tegen hen hadden getuigd. Als dat zo door ging durfde dadelijk niemand meer zijn mond open te doen. De boeven en bedelaars moesten worden opgesloten om de samenleving te beveiligen. Er kwam echter niets van het plan, want het land zat toen juist zeer slecht bij kas wegens een

³⁷ (oude noot) Stadsarchief, Register met besluiten van het stadsbestuur, d.d. 25 mei 1665 en 30 januari 1666.

oorlog met Frankrijk die al zeven jaar woedde en al had geleid tot een golf van belastingverhogingen en leningen op ongekenne schaal. De hele achttiende eeuw door bleef men praten over een tuchthuis, maar het lukte niet dit tot stand te brengen. Alle plannen strandden op geruzie tussen de stad en de Meierij over de verdeling van de kosten. Pas in 1808 kwam het tuchthuis er gelegen aan de Spinhuiswal. Het veel kleinere Breda had al een tuchthuis sedert 1707.³⁸

< afbeelding van een tekening van twee engeltjes die een wapenschild vasthouden >

p. 39

7.

Een nieuw probleem: het pauperisme

Vanaf 1750 werden in heel Nederland en ook ver daarbuiten ieder jaar de klachten talrijker over de toenemende armoede. Er kwamen steeds meer bedelaars, steeds meer zwervers die zich door stelen en afpersing in leven hielden, steeds meer mensen die vanaf hun vroegste jeugd leefden van de steun. De toestand van chronische en massale armoede die in Nederland tussen 1750 en 1850 een groot probleem vormde, wordt pauperisme genoemd. Armoede was er altijd al geweest en men was het gewend. Zoals er strenge winters waren, de oogst af en toe totaal mislukte en de hele bevolking eens in de zoveel jaar getroffen werd door een epidemie van tyfus, dysenterie of pokken, zo waren er altijd armen geweest en dat zou ook wel zo blijven. Wat was er dan aan de hand? Was er eigenlijk wel iets veranderd of begon de burgerij de armoede plotseling als een probleem te zien en legde men zich niet meer neer bij wat altijd als normaal werd beschouwd?

De economische geschiedenis leert ons, dat er na 1750 echt wel iets veranderde. Vanaf ca. 1740 begon de bevolking van het platteland toe te nemen en ze blééf toenemen. Dit gebeurde niet alleen in de Meierij van Den Bosch, maar in heel West-Europa. Tot 1740 was in Brabant het bevolkingsaantal een eeuw lang wat gedaald of gelijk gebleven. Het kwam wel af en toe voor, dat de bevolking een jaar of tien groeide, maar dan richtte een epidemie zoveel schade aan, dat men weer terug was bij af. De groei die rond 1740-1750 startte, kwam doordat de mensen wat langer bleven leven. Zoals vanouds bleven er zeer veel kinderen geboren worden. Men kan het ook zo zeggen: het sterftcijfer daalde wat, het geboortecijfer bleef hoog en het verschil, het bevolkingsoverschot, nam daardoor toe. Steeds meer mensen betekende ook steeds meer vraag naar roggebrood. Daarvoor was extra akkerland nodig en dat was er niet. Er werden in de Meierij wel wat stukjes heide ontgonnen, maar dat ging veel te langzaam. De groei van de voedselproductie hield op den duur geen gelijke tred met de groei van de bevolking. Het gevolg was, dat de prijzen gingen

³⁸ (nieuwe noot 2016). Niet alleen de onenigheid tussen stad en Meierij waren debet aan de mislukking aan het plan, maar ook gebrek aan interesse in Den Haag, met name bij de Raad van State. In de jaren 1710-1725 was het idee om een tuchthuis te vestigen in de leegstaande gebouwen van het opgeheven vrouwenklooster Bloemenkamp achter de Tolbrug. De gebouwen werden tenslotte geveild en daarna afgebroken. Waarnemend officier van justitie: lees de waarnemend hoogschout van stad en meierij van 's-Hertogenbosch.

stijgen. Het brood, zelfs de goedkopere aardappel die de Meerijenaars in de achttiende eeuw leerden eten, werden duurder. De lonen van de arbeiders en de ambachtslieden bleven echter gelijk. De kinderen van de boer deelden bij de dood van hun ouders het land onder elkaar, zodat de bedrijven steeds kleiner werden. Dat hadden ze al eeuwen zo gedaan, vandaar dat de versnippering van het landbezit in Noord-Brabant al in 1570 ver was gevorderd. Al spoedig schoot er voor een deel van de kinderen maar heel weinig over. Te weinig om van te kunnen leven. Wat te doen? Er was de mogelijkheid te gaan werken als voerman op een kar die van Den Bosch naar Maastricht reed, of als wever voor een koopman. Het ongeluk wilde echter, dat de Meerijse textielindustrie zich na 1750 niet erg uitbreidde of zelfs achteruitging door buitenlandse concurrentie.³⁹ Elders kwamen er nauwelijks baantjes bij. Zo groeide er een kloof tussen aantallen werkzoekers en aantal arbeidsplaatsen. De Meerij was trouwens altijd al

p. 40

een mager gebied geweest. Al vóór 1700 trokken jonge mannen en vrouwen 's zomers naar Holland of Zeeland om daar te helpen bij de hooioogst of ander boerenwerk. De Brabantse 'gastarbeiders' herkende men daar aan hun sobere kledij en aan hun dialect. 's Winters keerde men naar huis terug met een volle beurs en kon men het weer een tijdje uitzingen. Pas de komst van de moderne industrie, van de fabriek met zijn sirene en zijn stoommachine, zou een groot aantal nieuwe arbeidsplaatsen scheppen en op den duur een einde maken aan de chronische werkloosheid. Tussen 1750 en 1850 was er echter een kloof die onstuitbaar groter werd, niet alleen in Brabant maar ook in de rest van Nederland, in België, in Frankrijk enz. Dat was de hoofdoorzaak van het ontstaan van het pauperisme. Hoe uitte het pauperisme zich? Mensen die niet aan werk konden komen, gingen een soort scharrelbestaan leiden. Met allerlei nevenberoepen zoals liedjeszanger, marskramer, drankverkoper en dergelijke. Alcohol werd er immers genoeg gebruikt: waar veel armoede is, is ook veel drankmisbruik. Men dronk de jenever of 'foezel' niet voor de gezelligheid maar om de ellende even te vergeten. Er kwamen meer zwervers en soms sloten ze zich aaneen, zodat er een bende ontstond. Een rijke boer kreeg 's nachts een briefje onder zijn deur door geschoven met de mededeling: als je niet over een week f 100,- onder die en die boom legt, zullen we je schuur of anders je huis in brand steken. Eenzaam gelegen boerderijen werden 's nachts overvallen en leeggehaald. Men durfde geen aangifte te doen bij de justitie, want dan werd er wraak genomen. Het platteland was altijd al zeer onveilig geweest, omdat er geen politieapparaat was. Bekend zijn de bendes van de Bokkenrijders die in Zuid-Limburg opereerden, maar in de Meerij bestonden zulke bendes ook.

³⁹ Deze analyse is volledig verouderd. De toonzetting weerspiegelt de geschiedschrijving van de periode 1960-1980. Historici waren toen in de ban van de these van Malthus die poneerde dat de bevolking sneller toenam dan de productie van levensmiddelen zodat er hongernood zou ontstaan. In Noord-Brabant nam de bevolking maar langzaam toe doordat men laat trouwde en bijgevolg het aantal kinderen werd beperkt. Het geboortecijfer in Zand-Brabant was laag. Het migratiesaldo voor Brabant was negatief, dat wil zeggen er vertrokken meer mensen naar elders dan er zich vestigden. In Holland en Zeeland nam de bevolking niet toe. De werkgelegenheid nam af door de achteruitgang van de industrie, zowel in Holland als in Brabant. De armoede nam dus toe, maar zowel tijdgenoten als geschiedschrijvers in de twintigste eeuw hebben de toename ervan sterk overdreven.

Veel berooide lieden trokken naar de stad: daar viel als vanouds nog wel wat te verhapstukken of te bedelen. Den Bosch had een goede naam vanwege zijn vele Godshuizen die kwistig uitdeelden. De armbesturen op het platteland waren niet zo goed bij kas. De overheid reageerde op dezelfde wijze als de stedelijke overheid in 1659 met de aanstelling van bedeljagers. De openbare orde moest gehandhaafd worden. Werden de zwervers en boeven wat te lastig of te talrijk, dan kwam er een nieuwe wet, waarin het bedelen werd verboden. Af en toe organiseerde de Haagse overheid klopjachten op boeven: er werd dan een cordon gelegd rond een gebied en alles werd uitgekamd. Maar wat moest men met de gearresteerde boeven doen? De gevangenen waren te klein en tuchthuizen waren er niet. De 'oplossing' was, dat zo'n boef werd geselsd, gebrandmerkt en 'voor eeuwig' werd verbannen uit het land. Soms werd een brandstichter ter dood veroordeeld om de schrik er in te houden. De overheid trad dus repressief en defensief op. Het kwam niet in de Haagse of Bossche hoofden op te zorgen voor werkverschaffing of om ontginningen te bevorderen. Toen bleek, dat de maatregelen van de overheid eigenlijk niets oplosten, kwam er onder de wat meer gegoede burgerij een beweging op gang, die genoeg had van het passieve beleid van de regenten die toen overal de dienst uitmaakten. Vanaf 1760 werden in heel Nederland initiatieven ondernomen om het pauperisme te bestrijden. Het meest populair was de 'armenfabriek': een werkplaats waar de armen moesten gaan werken, anders werd hun steun ingetrokken. De producten

p. 41

van de armenfabriek, vaak waren het spinnerijen, weverijen, tapijtfabrieken of andere bedrijven in de textielsector werden verkocht. De armen kregen een bescheiden loon mee naar huis en hoefden niet meer om steun te vragen. De Godshuizen spaarden dus geld uit en als alles volgens plan verliep bedroop de 'fabriek' zich zelf. Bijna alle armenfabrieken werden echter niet rendabel: er moest geld bij en na een tijdje werden ze vaak weer geliquideerd. De amateuristische, niet zakelijke opzet was daar vaak de schuld van.⁴⁰

Men had ook grote verwachtingen van meer en beter onderwijs aan de kinderen van de armen. En hier gold jong geleerd, oud gedaan: het accent moest dus liggen bij het aanleren van 'arbeidzaamheid'. Werken was een deugd, de kinderen behoorde elke dag weer te worden voorgehouden, dat hard werken gezond was en goed voor de geestelijke ontwikkeling. Het probleem bleef natuurlijk, dat al is iedereen ervan overtuigd, dat werken goed is, er te weinig werk *was*. Het aangeleerde ideaal *kón* dus niet in praktijk gebracht worden.

De nieuwe ideeën vonden hun weg in ontzettend veel boekjes en pamfletten. Bijna al deze boekjes keerden zich tegen de manier, waarop de Godshuizen hun taak verrichtten. Ze kregen er onbarmhartig van langs. Er werd maar kritiekloos gegeven, totdat het geld op was. Of iemand het echt nodig had, was niet van belang. Maar al dat geven, al die caritas hielp niets, want dat maakte geen einde aan het probleem zelf. En er werd overal in Nederland zeer veel aan caritas gedaan, dat viel ook de buitenlandse bezoekers op.

⁴⁰ (oude noot 10) Over deze fabrieken en over de oorzaken van de vele mislukkingen leze men: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidswang* (Den Haag, 1977).

We keren nu terug naar het Den Bosch van 1750. Ook hier zag men het aantal bedelaars groeien. De eerste klachten zijn van 1765. De blokmeesters van de Markt stellen dan in een vergadering van de Negen Blokken aan de orde, dat er te veel armen dreigen te komen. De uitgaven stijgen en de inkomsten blijven achter, zodat het vermogen dreigt te worden aangetast. Van buiten komende bedelaars vestigen zich clandestien de stad en 'telen' weer nieuwe bedelaars die door hun geboorte in de stad automatisch poorter worden en dan aanspraak kunnen maken op de bedeling. Deze stroom moet worden ingedamd. Sluit de poorten! In het vervolg zullen de Godshuizen steeds op deze manier reageren. Hun reactie komt er op neer,

p. 42

dat men het probleem wel ziet, maar de massa armen buiten de stad wil houden. Op de toenemende vraag naar steun reageert men met bezuinigingen. Door het Groot Gasthuis wordt er in 1772 bezuinigd op de ziekenzorg. Men wil het aantal opnamen beperken en het niveau van de zorg voor de zieken wordt verlaagd. De blokken verlagen het aantal 'porties' op de plank. Er is echter nog iets anders aan de hand. Door een complex van oorzaken⁴¹ volgden de besturen van de Godshuizen na 1750 een beleggingspolitiek die tot gevolg had, dat het rendement op het vermogen gelijk bleef, terwijl de prijzen juist ieder jaar omhoog gingen. Veel vrijkomend geld werd gestoken in obligaties die 3% rente gaven. Met de vaste rente op deze staatsleningen kon men echter steeds minder rogge, boter en vlees kopen. De gouden regel luidde immers, dat je niet meer mocht uitgeven dan het vermogen opbracht en het vermogen was de enige inkomstenbron van de Godshuizen. De overheid subsidieerde niet. De omvang van de steun werd dus bepaald door de inkomsten uit het vermogen, en niet door de behoefte aan steun.

De blokken hadden vanouds belegd in obligaties met een vaste rente of andere soortgelijke vaste inkomens in geld. Zij hadden zodoende nog veel meer te lijden van de prijsstijging. Tussen 1750 en 1810 daalde het inkomen van de blokkfondsen rekening houdend met de prijsstijging met 40%.⁴²

Zowel het beheer van het vermogen als de wijze waarop de Godshuizen hun taken verrichtten, waren dus zeer traditioneel. We kunnen gerust zeggen, dat er sprake was van sleur en vastgeroeste opvattingen. De kritiek van de mensen met nieuwe ideeën was dus heel terecht, ofschoon eigenlijk niemand in die tijd viel over de onjuiste manier van beleggen. De nieuwe ideeën vonden in Den Bosch bij de besturen van de Godshuizen geen, en onder de burgerij weinig ingang. Pas in 1798 werd er een plan gelanceerd om een armenfabriek op te richten, maar het kwam niet verder dan een papieren stadium. Pas in 1808 kwam het tot de oprichting van een tuchthuis voor Stad en Meierij. Ook nu steekt Den Bosch weer ongunstig af bij Breda dat kleiner was en waar het na 1740 economisch veel slechter ging dan in Den Bosch.⁴³ In de Dommelstad sufte men verder of alles bleef steken in

⁴¹ (oude noot 11) Zie hierover uitvoeriger de artikelen van ondergetekende in het jaarboek *Varia Historica Brabantica*, delen X en XII.

⁴² (oude noot 12) Zie hierover het artikel van ondergetekende in het jaarboek *Varia Historica Brabantica* deel X, 34-35.

⁴³ (nieuwe noot 2016) Zoals ik het nu zie was het eerder andersom. In 's-Hertogenbosch kwamen de katholieken al in 1778 in beweging, in Breda was dat pas in 1789.

gekibbel tussen stadhuis en Godshuizen, tussen de Godshuizen onderling en tussen katholiek en protestant of gewoon tussen groep A en groep B. De rijkdom van de Godshuizen was ondanks de intering op het vermogen die men zich moest laten welgevalen, nog steeds erg groot en werkte als een slaapmiddel, dat elke actie verhinderde.

In 1765 gingen de blokmeesters zich ongerust maken over de stroom van bedelaars. In 1766 circuleerde er al een plan om een echte bevolkingsregistratie in te voeren en de toegestane bedelaars een kenteken te laten dragen. De bevolkingsregistratie die we nu kennen bestond toen nog niet: ze is pas in 1811 op bevel van keizer Napoleon ingevoerd. Daarvoor wist niemand precies, wie er allemaal in de stad woonden. In 1770 moest het blok van de Markt de drie uitdelingen die vanouds gehouden werden, verhogen. Tegelijk vroeg men aan het stadsbestuur om maatregelen tegen de stroom van bedelaars die de stad binnen kwamen. Het stadsbestuur kaatste de bal terug door aan de blokmeesters te vragen met voorstellen te komen. De secretaris van het blok van de Markt, G. Hopman, stelde toen in 1771 een concept-verordening op.⁴⁴ Hij stelde daarin voor om in navolging van andere

p. 43

steden in het land een college te vormen van 'wijkmeesters', die door de blokken gekozen zouden worden. De wijkmeesters moesten een volledige administratie aanleggen van de bevolking en tenminste vier maal per jaar hun wijk inspecteren op zoek naar vreemden die zich zonder vergunning in de stad hadden gevestigd. Wie zich in de stad wenste te vestigen moest de kost kunnen winnen of een garantie kunnen afgeven, dat áls hij armlastig zou worden – hetgeen God verhoeden mocht – het armbestuur van zijn vroegere woonplaats voor de kosten zou opdraaien. Zo'n verklaring heette een borgbrief.⁴⁵ Op steun konden alleen zij aanspraak maken, die in de stad geboren waren of er met een vergunning twee jaar woonden. Kamerverhuurders moesten vreemdelingen aangeven bij de wijkmeesters, die een bescheiden vergoeding voor hun werk zouden ontvangen. De kosten van de administratie waren voor rekening van de stad.

Het plan voor een wijkregistratie was niet origineel. In 1755 was zo'n registratie al in Nijmegen ingevoerd en mogelijk heeft secretaris Hopman daar aan zitten denken, toen hij zijn voorstel maakte. In 1755 benoemde het Nijmeegse stadsbestuur in iedere wijk twee wijkmeesters geassisteerd door een bode. Zij moesten een registratie opzetten van alle 'geringe personen' en deze moesten zij onderscheiden in 'vreemdelingen' en 'inboorlingen' (= in de stad geboren). De vreemdelingen zouden dan door de heren borgemeesteren aan de tand gevoeld worden. Mensen die van buiten kwamen en arm waren zouden worden geweerd. De Bossche verordening lijkt veel op de Nijmeegse, die bijna 20 jaar is, maar de financiering van de Nijmeegse registratie was beter geregeld.⁴⁶ In deze Gelderse stad constateren we dezelfde houding: houdt de bedelaars en de armen buiten de poorten.

⁴⁴ A.C.M. Kappelhof, 'Een blik op de Bossche wijkorganisaties: de Negen Blokken', in: *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyser* ('s-Hertogenbosch, 1980) 119-136. Een digitale versie van dit artikel wordt binnenkort op de website academia.edu geplaatst.

⁴⁵ (nieuwe noot 2016) Het stelsel van borgbrieven is veel ouder. Het ontstond in de zeventiende eeuw en was in Staats-Brabant in de achttiende eeuw alom gangbaar.

⁴⁶ (oude noot 13) Met vriendelijke dank aan het Gemeentearchief Nijmegen, dat mij deze gegevens toezond.

< afbeelding van een bedelaarspenning uit 1803 van het blok van de Markt en Tolbrugstraat >

p. 44

< afbeelding van een bedelaarspenning uit 1779 van het blok van het Ortheneinde, voor- en achterzijde >

De ideeën van Hopman vonden voor- en tegenstanders onder de blokken. Dat van het Ortheneind was het ermee eens, dat van de Weversplaats liet niets van zich horen, drie kwamen met andere voorstellen en twee wilden zich er niet mee bemoeien. Het resultaat was, dat alle stukken en plannen naar het stadhuis gingen en de schepenen in 1774 een verordening uitvaardigden, waarin de kern van de voorstellen van Hopman was overgenomen. Er zouden veertien wijkmeesters komen verdeeld over zeven wijken, die de bevolkingsregistratie moesten opzetten en bijhouden. Bedelen was alleen nog toegestaan voor hen, die burger van de stad waren. Dat bedelen moest wel discreet gebeuren. een aparte verordening uit 1775 schreef de gedragsregels voor: alleen aanbellen aan de huizen was geoorloofd, geen geroep op straat, gekerm bij de kerkdeuren en geen geleur in herbergen en logementen. Vertrekplaatsen van schepen en postkoetsen waren eveneens verboden terrein. Alleen burgers die door ouderdom of invaliditeit de kost niet konden winnen en niet voldoende steun ontvingen van de Godshuizen en anderen mochten bedelen. Dit wil tussen haakjes zeggen, dat de bedeling veelal niet voldoende was om van te kunnen leven. De bedelaars kregen een vergunning en een koperen penning ter grootte van een rijksdaalder in het vierkant met daarop de letter van het blok waar ze woonden en een nummer. De penning moest voor iedereen zichtbaar op de borst gedragen worden. Zo werd de bedelaar gestigmatiseerd en van verre herkenbaar.

Het college van wijkmeesters kwam naast en los van de blokken te staan. Deze en de andere Godshuizen mochten alleen steun geven aan immigranten die met vergunning minstens één jaar in de stad gewoond hadden. Voor het Geefhuis gold zelfs een termijn van vijftien jaar. De bevolkingsregistratie kwam na 1774 goed van

< afbeelding van een bedelaarspenning van het blok van de Kerk- en Verwerstraat >

p. 45

de grond: op het gemeentearchief worden nog altijd de wijkboeken bewaard.⁴⁷ Zij verschaffen een schat aan gegevens: huis voor huis kan men daarin zien, wie de eigenaar was, wie er woonden, wat zij aan huur betaalden, waar de bewoners geboren waren en wat hun beroep was, hoe lang ze al in de stad woonden en of ze steun trokken en zo ja, van wie: van Het Geefhuis, van de blokken of van de diaconie. In het archief van het blok van de

⁴⁷ (oude noot 14) Deze boeken worden ten onrechte 'blokboeken' genoemd, wat verwarrend is, want ze werden niet door de blok- maar door de wijkmeesters bijgehouden, en er waren aanvankelijk zeven wijken. Aanvulling 2016: de registers zijn te vinden in Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Oud Stadsarchief, inventaris Hoekx-Paquay nrs. 3322-3347.

Vughterstraat bevindt zich een lijst van bedelaars die in 1774 een vergunning kregen. Veel woonden er aan de Kuipertjeswal in de hoge en de lage barakken.

In de hoge barakken wonen acht bedelaars, vijf vrouwen en drie mannen. Zo is daar Theresia van Eck geboren in Brussel en 73 jaar oud, die steun trekt van den blok en Johanna Christi die in de stad vertoeft vanaf dat zij zes weken oud is en niet weet waar ze is geboren. Ze is ongeveer 59 jaar oud en trekt van de diaconie en van het Geefhuis. Christoffel Wenske die geboren was in 'Slesin' (= mogelijk Silezië dat toen Pruisisch was) heeft een vrouw die in Den Bosch geboren is en twee kinderen. Hij bedelt zelf buiten de stad. Jenneke Doelen is geboren in Helvoirt en woont al 26 jaar in de stad. Deze mensen wonen alle vier op kamers in het huis van de weduwe Van Bruggen. Ook de andere bedelaars in deze straat wonen op gehuurde kamers, vaak met zijn drieën of vieren in één huis. In het huis van vrouw Kleex woont Pieternel Kraffert, wier man in garnizoen in Doornik ligt. Doornik was een van de Barrièresteden en ligt thans in België. Manlief heeft haar dus bij zijn overplaatsing 'laten zitten'. Een paar huizen verder zit Benjamien Klanters die buiten de stad bedelt, ofschoon ze in Den Bosch geboren is. Ze is 60 jaar oud en kan alleen maar breien. In de Berberstraat (= tegenwoordig Berewoutstraat) zitten er nog een paar. Margriet Janssen is geboren in een legerkamp buiten Breda en trekt met haar 56 jaar van den blok, van het Geefhuis en van de diaconie. Jenneke van Aartbruggen komt uit Grave, woont al 40 jaar hier en trekt van den blok

< afbeelding van een bedelaarspenning van het blok van de Kerk- en Verwersstraat >

p. 46.

< afbeelding van een penning van het blok van de Vismarkt, mogelijk geen bedelaarspenning maar een presentiepenning >

en het Geefhuis. Ze heeft een dochter met een lamme hand, die bovendien ook nog 'simpel' (= debiel?) is.⁴⁸ In hetzelfde huis woont Corrie de Groot geboren in Sint-Truiden (nu Belgisch Limburg) pas 30 jaar oud maar blind. Wie zijn ogen niet meer kon gebruiken was slecht af: in het huis van Van Ceulen woont Hendrik Scheffenaar, een Nijmegenaar die al 40 jaar in de stad woont. Hij heeft altijd knopen gemaakt, maar dat gaat nu niet meer, want zijn ogen zijn te zwak geworden. Zo gaat deze litanie van ongelukken, van menselijk wrakhout verder. Er zitten opvallend veel vrouwen tussen en heel veel van deze sociaal zwakkeren komen uit de soldatenwereld. Het aantal niet-Bosschenaren is groot: het komen en gaan van de regimenten brengt steeds weer vogels van andere pluimage in de stad en de soldatenvrouwen blijven vaak achter, ook al wordt het de militairen steeds weer verboden vrouw en kinderen achter te laten. De meeste bedelaars ontvangen steun, maar die is onvoldoende om van te leven. Bedelen in de stad of in de Meierij is een noodzakelijke aanvulling.

Na verloop van tijd raakte de wijkregistratie in onbruik. Rond 1785 houden de wijkboeken op. In 1789 deed het stadsbestuur een poging dit karwei aan de blokmeesters op te dragen,

⁴⁸ (nieuwe noot 2016) Onder 'simpel' werd vermoedelijk verstaan geestelijk gehandicapt.

maar deze weigerden. Een reden voor deze verslapping is niet bekend. Eind 1803 kwam er het voorstel het systeem opnieuw in te voeren. De nood was inmiddels nog veel verder gestegen. Na 1790 stegen de graanprijzen in een nog sneller tempo en in 1793, 1794, 1795 en 1799 had de stad ertoe over moeten gaan tegen vastgestelde lage prijzen levensmiddelen te verkopen aan de massa's armen. De stad kocht de rogge en de aardappelen in tegen de hoge marktprijzen en paste het verschil tussen inkoops- en verkoopprijs uit eigen kas bij. Een

p. 47

< afbeelding van een bedelaarspenning van het blok van de Weversplaats >

dergelijke maatregel werd alleen in hoge nood genomen. Aan de blokmeesters werd de vraag voorgelegd of zij de functie van wijkmeester op zich wilden nemen. De meningen waren verdeeld: het blok van de Vughterdijk was er tegen, dat van het Hinthamereind was er voor, dat van de Kerkstraat en de Verwerstraat wilde het wel doen als de anderen ook mee deden en het blok van de Vughterstraat liet niets van zich horen. In 1804 kwam het tot een nieuwe verordening: er kwamen aparte wijkmeesters en de blokken bleven dus buiten schot. Het verschil met de verordening van 1774 was, dat er nu negen in plaats van zeven wijken waren en dat er wat meer geld ter beschikking werd gesteld. De bepalingen over de bedelpenningen zijn dezelfde als in 1774. In 1804 vangt ook een tweede serie wijkboeken, maar lang zou het niet duren. In 1810 kwam er een einde aan het oude systeem van armenzorg en verdwenen blokken en wijken.

De zuinigheid van de blokmeesters en hun onwil om met het stadsbestuur samen te werken doen ons niet sympathiek aan. Men was in Den Bosch in de late achttiende eeuw een heel eind van de middeleeuwse idealen afgeraakt. Het zuiver Christelijke idee - geven om zijn zelfs wil, het doet er niet toe of het goed besteed wordt - en het burgerlijke - wat is het effect op de bedeelden, is het wel echt nodig? bestonden weliswaar lang naast elkaar, maar de burgerlijke mentaliteit drong steeds meer op.

p. 48

8.

De opheffing van de blokken in 1810

In 1800 was Den Bosch nog steeds een stad ingesloten door grachten, wallen en poorten. Alleen waren er nu Franse soldaten bijgekomen, want de Franse Republiek was in 1795 de bondgenoot van de Bataafse Republiek geworden. Staats-Brabant was Bataafs-Brabant geworden en in Den Bosch zetelde een kersvers provinciaal bestuur. Een kleine revolutie in 1795 had heel wat politieke veranderingen gebracht. Er zou voortaan Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap heersen en de overheid had zich zelf de taak opgelegd de economische toestand te verbeteren. Helaas was deze er sinds de 'bevrijding' niet beter op geworden. De belastingen waren omhoog in plaats van omlaag gegaan en de Franse militairen hadden in 1794 papieren geld gebruikt om hun inkopen mee te doen. Deze assignaten bleken niet veel

waard te zijn, maar iedere winkelier moest ze aannemen. En dan de prijzen: een oude man van 60 jaar die op 2 februari op de Bossche graanmarkt informeerde naar de 'pegge' van de rogge kreeg te horen, dat deze zojuist op f 27,- het Bosch mud 'gestoken' was.⁴⁹ Als kind van 10 jaar had hij gezien, dat de rogge nog geen f 8,- deed. De boter kostte nu 6 ½ stuiver per pond tegen 3 ½ stuiver in 1750. Er waren nu wel overal aardappels te koop, die wat goedkoper waren dan het vertrouwde roggebrood, maar deze knollen stegen ook in prijs. De paar boeren die op de markt konden verkopen, verdienden er aardig wat aan. Thuis wreven zij zich stiekem in de handen, maar de loontrekkenden in de stad en de dagloners daarbuiten moesten evenals een halve eeuw geleden nog steeds zien rond te komen van 8, 10 of stuiver per dag. Voor velen kon dat niet meer. De kapelaan had laatst nog gewaarschuwd tegen de nieuwe ideeën die uit Frankrijk waren komen overwaaien: democratie, gelijkheid en meer van dat soort fratsen. Zulke dingen leidden maar al te gauw tot hoogmoed en dat was bepaald slecht voor het zieleheil. Was dat nu de vooruitgang, waarover de 'heren' steeds spraken?⁵⁰

De Godshuizen en dus ook de blokken zaten intussen in een soort schaarbeweging: hun inkomsten bleven gelijk, de prijzen van de levensmiddelen stegen en dus nam hun reële inkomen af. Tegelijkertijd kwamen er steeds meer mensen die om steun vroegen. Van de 12.000 inwoners die de stad telde moesten er 4000 bedeeld worden. Tegenover een uiterst kleine groep van gegoede burgers die een wijnhandel, een brouwerij of een garentwijnderij uitbaatten, maar die vaak ook van hun vermogen leefden, stond een grote massa van lusteloze, ondervoede en ongeschoolde armen. Het begon er in heel Nederland en ook in Den Bosch op te lijken, alsof de maatschappij nog maar twee standen kende: renteniers en bedeelden. geen van beide deed iets, alleen de een gaf en de ander trok.

Ook nu kwam in Den Bosch een vernieuwing van de armenzorg weinig terecht. Een in 1801 door enige particulieren opgerichte kousenfabriek voor de armen moest in 1808 weer worden opgeheven. Op de financiële problemen reageerden de blokken met besnoeiingen op de bedeling. Kort na 1800 gaat het gemeentebestuur de kassen van de grote Godshuizen spekken met allerlei vormen van inkomsten, zoals de opbrengst van een in 1804 ingevoerde hondenbelasting en een

p. 49

deel van het inkomen van het in 1694 uitgestorven Groot Begijnhof, dat in de achttiende eeuw aan de stad was toegefallen en in 1810 werd overgedragen aan het Geefhuis. Tenslotte ging men ook rechtstreeks subsidiëren. Steeds duidelijker werd het, dat de vele fondsen beter konden worden samengevoegd, maar de blokken bleven zich verzetten tegen iedere bemoeienis van het gemeente bestuur, dat op zijn beurt weer niet durfde door te tasten. Wie dat wel durfde was keizer Napoleon die op 16 maart 1810 eerst Nederland ten zuiden van de Waal en een paar maanden later de rest inlijfde bij zijn rijk. Op 8 november 1810 bepaalde hij, dat de Franse wetten op de Godshuizen in Noord-Brabant moesten

⁴⁹ (oude noot 15) 1 Bossche mud = ongeveer 300 l. Pegge of pegel wil zeggen 'peil', 'niveau'. 'Pegelen' dat daarvan is afgeleid wil dus zeggen: peilen. De peg werd in Den Bosch vastgesteld, 'gestoken' door de groenroede.

⁵⁰ (nieuwe noot 2016) De katholieke geestelijkheid was tegen de principes van de Franse Revolutie, volkssoevereiniteit en democratie.

worden ingevoerd. Het Franse systeem kende een sterke centralisatie van de armenfondsen en een grote invloed van de overheid. De nieuw aangestelde prefect van het departement van de Monden van de Rijn (= oostelijk Noord-Brabant) liet er geen gras over groeien. In 1811 werden alle Godshuizen onder één commissie met een Franse secretaris gebracht. Tegen zoveel bureaucratisch geweld - de decreten volgden elkaar in een rap tempo op - konden de blokmeesters niet op. Ze stribbelden nog wat tegen, maar voor het jaar 1811 voorbij waren de archieven en het kasgeld overgedragen aan de nieuwe ontvanger-generaal van de Godshuizen. Toch zag men in, dat een te vergaande centralisatie niet goed is. Het systeem van de blokmeesters had het voordeel, dat deze hun pappenheimers kenden en wisten wie de steun echt nodig had en wie alleen maar hard jermiede maar in feite zich nog wel kon redden. In 1812 werden daarom tien hulpbureaus voor de armenzorg ingericht, in feite de oude negen blokken en het dorp Orthen. De opbrengst van de vroegere blokkfondsen werd verdeeld over deze tien bureaus door het bestuur van de centrale commissie. Al in 1813 stortte het régime van Napoleon ineen en in 1815 verrees het Koninkrijk der Nederlanden uit een samenvoeging van Nederland, België en Luxemburg. De nieuwe vorst Willem I vaardigde al in 1814 een besluit over de armenzorg uit, dat kracht van wet had. In Den Bosch werd het op een afwijkende manier geïnterpreteerd. Men plaatste namelijk alle niet zuiver-kerkelijke Godshuizen onder één bestuur met een gemeenschappelijke administratie. Deze constructie, al is ze volgens prof. mr. J.P.A. Coopmans gegrond op een foute interpretatie van de wet van 1814, heeft het tot de dag van vandaag uitgehouden.⁵¹ De blokmeesters hebben in 1816-1817 nog geprobeerd weer zelfstandig te worden, maar de koning gaf hun nul op rekest. Hij zag niets in een terugkeer naar de oude verbroekeling, die had geleid tot een zeer ondoelmatig beheer van de fondsen. Het bestuur van de Godshuizen – het College van Regenten over de Godshuizen en de algemeenen Arme - liet zich assisteren door een handjevol ambtenaren en een 35-tal wijkmeesters die moesten adviseren over de bedeling ieder in hun gedeelte van de wijk. Zij konden ook personen aanbevelen bij de regenten voor steun of bestelling, maar de regenten beslisten in laatste instantie. Het idee van de decentralisatie dat zoveel voordelen had gehad leefde dus nog voort in de wijkmeesters.

Bij de reorganisatie van de armenzorg in 1850 en volgende jaren werden ook de wijkmeesters afgeschaft en daarmee verdween de laatste herinnering aan de blokmeesters. Het gevolg was, dat de armenzorg van de godshuizen ná 1850 veel slechter ging functioneren en aan veel kwalen bleef lijden, die in de achttiende eeuw al zo scherp bekritiseerd waren. We betreden hier echter het terrein van een ander

⁵¹ (nieuwe noot 2016) J.P.A. Coopmans, 'De Bossche liefdadige instellingen gedurende de Franse tijd', in: *Bossche Bouwstenen*, 4 (1981) 79-109. Behandelt de plannen tot reorganisatie van de armenzorg en de fusie in 1810-1815. Prof. Coopmans was hoogleraar in de encyclopedie van het recht en de rechtsgeschiedenis aan de toenmalige Katholieke Hogeschool in Tilburg, die later uit zou groeien tot de universiteit Tilburg. Hij overleed in 2016. De Godshuizen werden op 1 januari 1990 opgeheven en de gemeentelijke verordening die het bestuur en het beheer van deze instellingen regelde werd toen ingetrokken. De archieven van de Godshuizen werden op 1 januari 1992 in langdurig bruikleen gegeven aan de gemeente 's-Hertogenbosch. Zij werden in december 1991 overgebracht naar het Stadsarchief 's-Hertogenbosch waar zij nog steeds zijn. In Middelburg heeft men het decreet van 1814 wel goed geïnterpreteerd. Daar ontstonden commissies voor de Godshuizen (de intramurale instellingen) en de algemene armenzorg.

p. 50

boek en laten aan het slot van dit betoog nog iets zien van de zogenaamde blokpenningen.

<afbeelding uit een register van het blok van de Vismarkt uit 1787 met landbouw-gereedschap>

p. 51

9.

De blokpenningen

Het Noordbrabants Museum bezit sinds jaar en dag een verzameling van 'blokpenningen'. Deze naam zal afkomstig zijn van jhr. M.A. Snoeck die in 1874 een brochure schreef over deze penningen en over het z.g. blokzilver.⁵² In het korte tijd later (1878) verschenen monumentale werk van Minard van Hoorebeeke, dat handelt over allerlei soorten van penningen en tekens, staan ook afbeeldingen van Bossche blokpenningen.⁵³ In dit werk worden de volgende penningen afgebeeld:

blok Markt (A) jaar 1803

blok Ortheneind (B) jaar 1779 2 exemplaren

blok Hinthamerstraat (letter C) 1774 2 exemplaren

blok Kerk- en Verwerstraat (letter E) zonder jaartal

blok Weversplaats (F) zonder jaartal

blok Vismarkt (G) jaren 1691 en 1704

blok Vughterdijk (I) jaar 1764

Orthen jaar 1811

De blokken van het Hinthamereind en de Vughterstraat (respectievelijk D en H) ontbreken, ofschoon deze blokken toch ook veel armen hadden en dus penningen zullen hebben gehad. De letters achter de namen van de blokken zijn die waarmee de blokken vanouds worden aangeduid en die ook op de penningen staan.

Het blok Orthen is een apart geval. Orthen is veel ouder dan Den Bosch en was een afzonderlijk dorp met een eigen parochiekerk en een eigen 'gemeijnte'. De parochie van de Sint Jan is zelfs in de dertiende eeuw uit de Sint Salvatorparochie van Orthen ontstaan. Nog in de negentiende eeuw genoot Orthen binnen de gemeentelijke administratie een zekere zelfstandigheid. In 1622 is er sprake van een stuk land dat het gemeenschappelijk bezit is van

⁵² (nieuwe noot 2016) M.A. Snoeck, *De 's-Hertogenbossche blok- of bedelpenningen* ('s-Hertogenbosch, 1874) Een boekje met een nauwkeurige beschrijving van de blokpenningen. Aanwezig op de bibliotheek van het Noordbrabants Genootschap te Den Bosch, thans berustend in de Brabant Collectie van de universiteit van Tilburg.

⁵³ (nieuwe noot 2016) L. Minard van Hoorebeeke, *Description de méreaux et autres objets anciens des gildes et corps de métiers, églises etc.* (2 delen in 2 banden; z. pl. 1877-1879). Aanwezig op de bibliotheek van het Noordbrabants Genootschap te Den Bosch, thans berustend in de Brabant Collectie van de universiteit van Tilburg, Hierin ook een hoofdstuk over penningen, waaronder de blokpenningen uit Den Bosch.

de kerk en de armen van Orthen.⁵⁴ Orthen had dus een eigen Tafel van de H. Geest die overigens zeer klein zal zijn geweest. Het dorp Orthen heeft na de middeleeuwen veel te lijden gehad van de belegeringen van Den Bosch. De huidige kerk van Orthen ligt dan ook op een andere plaats dan de oude middeleeuwse kerk. Bij de fusie van 1810/1815 is de Orthense H. Geesttafel ook opgenomen in de Godshuizen. Vanaf 1811 fungeerde Orthen als een wijkbureau evenals de voormalige negen blokken. Waarschijnlijk heeft men toen ook penningen gemaakt voor de paar bedelaars die er in Orthen woonden.

Al de afgebeelde penningen behalve die van Orthen zijn rond, ovaal of zelfs ovaal met aan de bovenzijde drie halfronde boogjes. Dit stemt niet overeen met de vierkante penning die de verordening van 1774 voorschreef. Bovendien zijn er een aantal penningen die van vóór 1774 dateren.

Minard Van Hoorebeeke laat zien, dat er allerlei soorten penningen bestonden, die werden uitgegeven door stadsbesturen, ambachtsgilden, brandweercorpsen, Godshuizen en tal van verenigingen. Ze werden gemaakt ter herdenking aan een bepaalde gebeurtenis, als eerbewijs, als betaalmiddel of ze gaven bij vertoon recht op geld of goederen zoals turf en brood. Tenslotte waren er ook penningen die dienden als herdenkingsteken voor een bedelaar die in het bezit was van een vergun-

p. 52

ning. De door de Godshuizen uitgegeven penningen waren meestal van lood en werden onder de armen verdeeld. Op de dag dat er een uitdeling gehouden werd kreeg men alleen wat op vertoon van de penning. Deze 'goederenpenningen' komen vanaf 1500 voor in grote en kleine steden in Vlaanderen, Brabant, Holland en in de steden Utrecht en Leeuwarden. Dan waren er de penningen te dragen door officieel erkende bedelaars. Keizer Karel V vaardigde in 1531 een wet uit, die iedere bedelaar verplichtte er een te dragen of op zijn huis aan te brengen. Dergelijke penningen kwamen overigens al in de vijftiende eeuw voor in Leiden, Kampen en in het hertogdom Brabant. Lieden van buiten de stad, die in Leiden wilden gaan bedelen of er alleen maar wilden overnachten in een gasthuis, moesten zich eerst bij de schout vervoegen en kregen daar een 'teyken' uitgereikt. Een wet uit 1459 van hertog Philips de Goede van Brabant bepaalde, dat de bedelaars een loodje aan een touw van hennep om de hals moesten hebben, als ze aan het werk waren. Er is een loden penning bekend uit Gent van 1534 en een penning uit Bergen op Zoom uit 1573, alwaar de verplichting om ze te dragen werd ingevoerd in 1535.

In Engeland kwamen deze penningen vanaf ca. 1530 voor. Zo is er uit 1678 een bedelaarspenning bekend uit Romsey, een stadje in Zuid Engeland met het opschrift:

*Ik ontving de aalmoezen
van de stad
[Deze penning is]
gemaakt onder het burgemeesterschap
van mr. Henry Squibb
burgemeester van Romsey in Hampshire*

⁵⁴ (oude noot 16) Archief Orthen, Inventaris Essink, nr. 130.

anno domini 1678 ⁵⁵

Het plaatje is rechthoekig, van lood, 13 cm lang en 8 cm breed. Deze penningen werden uitgegeven door kerken, kapellen en armbesturen. Ze zijn bijna alle rond en velen zijn voorzien van een nummer en een oogje om ze aan op te hangen. In Noord-Brabant komen we in later tijd bedelaarspenningen tegen in Breda, Veldhoven (1773), Nuenen-Gerwen, Helmond en een paar andere dorpen in Peelland in de late achttiende eeuw. In Helmond mochten in 1807 80 bejaarde armen officieel bedelen. Als bewijs ontvingen ze een koperen schildje met het stadswapen erop, dat op de borst gedragen moest worden.

Ook in Den Bosch waren al heel vroeg soorten penningen in omloop. De kanunniken van de Sint Janskerk kregen in de vijftiende eeuw een loodje als ze een jaargetijde ⁵⁶ hadden bijgewoond. Op vertoon van het loodje kregen ze dan van de rentmeester van het kapittel het geld dat de stichter van het jaargetijde had uitgelooft voor iedere priester die de H. Mis celebreeerde of bijwoonde. Het loodje diende om te voorkomen of men ook echt aanwezig was geweest. Anders kon men

p. 53

< afbeelding van de voor- en achterzijde een zilveren penning vervaardigd in 1780 bij gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan van het blok van de Markt en de Tolbrug >

p. 54

< afbeelding van een geelkoperen penning vervaardigd in 1805 bij gelegenheid van het driehonderdvijftigjarig bestaan van het blok van de Markt en de Tolbrug >

p. 55

doodleuk thuisblijven en toch de revenuen opstrijken. In 1924 werd er uit de stadsgracht een loden penning opgebaggerd met als afbeelding een arend met aureool, een kelk en het jaartal 1536. In de zestiende eeuw gebruikten de blokken al loden 'teeckenen' bij hun uitdelingen. Er waren hele en halve penningen die recht gaven op een grote en een kleine portie. De penningen moesten geregeld hergoten worden om bedrog en namaak moeilijker te maken. In 1688 lieten de blokmeesters van de Vismarkt alle loodjes – 150 dubbele en 46 enkele – hergieten, want er bleken meer loodjes in omloop te zijn dan er porties waren. Men kwam namelijk broden tekort. In 1745 hanteerde het blok van de Markt grote loden, kleine loden, kaartjes en verzegelde kaartjes, die recht gaven op respectievelijk 12, 6, 6 en 12

⁵⁵ (oude noot 17) Te vinden in het tijdschrift *The Connoisseur. A magazine for collectors* ed. by C. Reginald Grundy, LXXIX (sept. 1987), no 313. Met vriendelijke dank aan drs. Tim Graes te Den Bosch die mij deze waardevolle tip gaf.

⁵⁶ (oude noot 18) Een jaargetijde is een H. Mis, soms met nog enige gebeden na afloop, die gecelebreerd wordt op de dag dat de persoon die het jaargetijde heeft gesticht is overleden. Jaargetijden werden in Den Bosch al in de dertiende eeuw gesticht en bleven eeuwen lang bestaan. (aanvulling 2016) Jaargetijden worden nog steeds gesticht. Tijdens de mis wordt de overledene herdacht en gebeden voor zijn zieleheil in het hiernamaals. De stichter kan het jaargetijde ook bestemmen voor iemand anders bijvoorbeeld de echtgenote, ouders, kinderen enzovoort.

stuiwer. Naast de loodjes was men dus ook perkamentkaartjes gaan gebruiken. Het Geefhuis gebruikte in 1761 bij haar eigen brooduitdelingen koperen penningen met een duif (symbool van de H. Geest) erop.

Een ander soort penning was de presentiepenning, die voorafgaand aan een bijeenkomst werd rondgebracht. Wie aanwezig was, leverde zijn penning in. De personen van wie de penning ontbrak, kregen een boete opgelegd. De boetes gingen in een pot en na afloop van het jaar was er dan wat om van te 'teren'. De stad Den Bosch gaf in de achttiende eeuw zeer fraaie gouden en zilveren penningen uit. De gouden waren voor de hoge heren uit Den Haag die geregeld langs kwamen en dan een cadeautje moesten hebben; maar ook burgers die zo stadslievend waren hun huis van een stenen in plaats van een houten gevel te voorzien kregen een gouden penning. Het stadsbestuur zag graag meer stenen muren, omdat het brandgevaar dan kleiner werd.

De penningen bewaard in het Noordbrabants Museum zijn waarschijnlijk niet allemaal bedelaarspenningen. Volgens Snoeck die als lid van het College van Regenten over de Godshuizen goed thuis was in het Bossche wereldje, is er een verordening uit 1704, die bedelaars verplichtte zo'n penning te dragen. Ik heb zelf naar deze verordening gezocht, maar niets kunnen vinden. De heer Bossink, oud-medewerker van het gemeentearchief Den Bosch, had dat al eveneens zonder resultaat in 1973 gedaan. Wel zijn er de verordening op de wijkmeesters uit 1774 en een verordening op het bedelen uit 1775. Er is ook een verordening uit 1719 van de gouverneur en het stadsbestuur met de bepaling dat elke bedelaar een teken moest dragen maar er wordt niet gezegd, hoe dit er uit zag. In 1721 wordt dit herhaald en is er sprake van een door de stad verleende vergunning en een teken, dat op de mouw gedragen moest worden. De meeste penningen op het Noordbrabants Museum zijn van 1774 of later. De penningen van het blok van de Vismarkt zijn echter veel ouder: in 1691 en 1704 zijn ze vervaardigd. Een speurtocht in het archief van dit blok leverde niets op. Tussen 1690 en 1710 is niets aangeschaft dat maar op een penning lijkt. Wel kocht men in 1714 koperen penningen ter waarde van f 3,-

p. 56

Zou het niet kunnen zijn, dat er in het werk van Snoeck een zetfout is blijven staan en dat hij 1774 bedoelde en niet 1704? De bedelaarspenning zou dan ingevoerd zijn in 1719, maar raakte weer spoedig in onbruik. Toen de overlast van de vreemde bedelaars weer erger werd, voerde men ze opnieuw in in 1774. De penningen van het blok van de Vismarkt en mogelijk ook die van de Vughterdijk zullen dan presentiepenningen zijn geweest, want zeker is dat die ook bij de blokken in gebruik waren.

Twee blokpenningen bewaarden we voor het laatst: het zijn eigenlijk geen penningen meer, maar grote 'plakken', die zich thans bevinden in het Centraal Bureau van de Godshuizen aan het Muntelbolwerk in Den Bosch.⁵⁷ Het zijn de penningen uit 1780 en 1805 van resp. zilver en messing die de blokmeesters van de Markt lieten maken bij hun 300 en 325 jarig bestaan. Er werden toen grootse feesten gegeven. In 1780 vond er een feestmaal plaats, waarop er een zang, een loflied en een zogenaamd klinkdicht werden gedeclameerd. De namen van de

⁵⁷ (nieuwe noot 2016) Deze penningen zijn later in bruikleen gegeven aan het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch.

blokmeesters die er bij waren staan op penningen vermeld. Men was wat trots op het jubileum en iedereen mocht dat weten ook. Zo vierden de blokmeesters feest in een tijd, dat de verpaupering snel om zich heen greep, de erkende bedelaar een soort hondepenning kreeg om hem van de gewone mensen te onderscheiden en de bedelaar van buiten uit de stad diende te vertrekken. In plaats van een schenking te doen aan het blokfonds dat door de prijsinflatie aan koopkracht had verloren, spendeerde men liever zijn geld aan een pronkerig festijn en dat in een jaar, waarin de 'rode loop', een epidemie van bloed-dysenterie, vooral onder de armen veel slachtoffers maakte.

p. 57

10.

De archieven van de blokken

Sommige blokken begonnen al heel vroeg een archief te vormen. Men bewaarde natuurlijk de oorkonden – de op perkament geschreven stukken – die dienden als eigendomsbewijzen, maar het vermogen groeide soms zoals op het Hinthamereind al in de vijftiende eeuw zo sterk aan, dat men registers moest gaan aanleggen. De oudste zogenaamde legger van het blok van het Hinthamereinde, een perkamenten

< afbeelding van een perkamenten manuaal van het blok van het Hinthamereinde aangelegd in 1530 >

p. 58

rolletje, dateert van rond 1420. Daarop volgde in 1453 een echt boekje met perkamenten bladeren in schoonschrift beschreven en met rode letters aan het begin van iedere regel. De oorkonden werden in de 'kist' of 'komme' gedaan. In 1494 besloten de blokmeesters van de Markt een kist te laten maken voor de oorkonden en tevens een 'rekeningboek' aan te leggen. Toen deze 70 jaar later te klein was geworden, nam men een kist over van de rederijkerskamer. Het archief ging bij de jaarlijkse bestuurswisseling steeds mee van de oude naar de nieuwe regerende blokmeester. In een procesverbaal werd precies opgetekend, welke stukken werden overgedragen. In de achttiende eeuw ruimde men wel eens wat op: de boekdrukker en uitgever Palier, zelf blokmeester, nam in 1763 voor f 0,50 wat oude papieren over van het blok, die toch van geen nut meer waren. Het was namelijk de gewoonte stukken over goederen, die men niet meer bezat als zijnde waardeloos weg te doen. Men bewaarde dus om praktische redenen, niet om de twintigste eeuwse geschiedschrijvers een plezier te doen. Het archief van het blok van de Vismarkt kwam in 1740 bij een overstroming een paar weken in het water te liggen.⁵⁸ Het merendeel van de oorkonden en papieren stukken was zo verbleekt, dat men ze weg moest gooien.

⁵⁸ Het jaar 1740 was een rampjaar met duurre, een strenge winter en een watersnood. Alleen de Markt en directe omgeving bleven droog. Zie: Johan Hendrik van Heurn, *Historie der stad en meyerie van 's Hertogenbosch* (deel 4; Utrecht, 1778) 44-57.

Ondanks alle heen en weer gesleep en de fusie van 1811, die niet van harte ging, zijn de archieven van de Negen Blokken tamelijk goed intact gebleven. Aangezien de blokfondsen in 1810/1815 opgingen in de Godshuizen, bevinden deze archieven zich nu in het archiefdepot van de Godshuizen, gevestigd aan het Muntelbolwerk.⁵⁹ Sedert 1979 wordt dit archief beheerd door een professionele archivaris, die er vijf dagen in de week zit.⁶⁰ Krachtens een verordening van het Bestuur van de Godshuizen vastgesteld in 1981 zijn alle stukken die ouder zijn dan 30 jaar (met uitzondering van de medische patiëntendossiers) *openbaar* dat wil zeggen ze kunnen door iedereen *kosteloos* worden geraadpleegd.⁶¹ Wel moet men bedenken, dat de stukken van vóór 1700 geschreven zijn in een ander soort schrift dan tegenwoordig in gebruik is. Er worden echter ook in Den Bosch cursussen oud-schrift gegeven. Het toegankelijk maken met behulp van inventarissen, trefwoordenregisters en repertoria is al vroeg, namelijk in het begin van deze eeuw begonnen. Door H. van Rooy en pater H. van Bavel van de abdij van Berne is heel wat werk verzet. Sedert 1979 verloopt de ontsluiting in een sneller tempo.⁶² De archieven van de Negen Blokken zijn in 1979-1981 door de schrijver van dit boek geassisteerd door dhr. Bergmans geïnventariseerd. Zonder deze inventarisatie had dit boekje niet geschreven kunnen worden. Wie er meer over wil weten, hij belle tel. 073 – 120844 toestel 155 en vage naar de archivaris.

p. 59

Nawoord oorspronkelijke boek

De Negen Blokken bestaan al lang niet meer en hun bezittingen zijn samen met die van het voormalige Groot Begijnhof en het Geefhuis opgegaan in het bedelingsfonds, dat nu onder de naam van Stichting Maatschappelijk Welzijn één van de vijf stichtingen is, die samen de Godshuizen vormen. De vele kleine renten en cijzen zijn of afgelost of al lang geleden omgezet in obligaties op het Grootboek van de Nationale Schuld. Gebouwen hebben de blokken nooit gehad. De blokmeesters vergaderden na 1629 in herbergen of bij een van de blokmeesters thuis. Tot 1948 liep de openbare armenzorg van de gemeente Den Bosch via het Bedelingsfonds. De hele negentiende eeuw waren er geen R.K. parochiale armbesturen en er bestond ook geen Burgerlijk Armbestuur. Wie katholiek was en steun nodig had, kon zich vervoegen op het kantoor van de Godshuizen, dat sedert 1903 was gehuisvest in een pand aan de Gasthuisstraat en in 1975 is overgebracht naar het voormalige Sint Jozefhuis op de hoek van de Graafseweg en het Muntelbolwerk. In 1948 werd de armenzorg overgeheveld naar de Gemeentelijke Sociale Dienst maar nog tien jaar bleef het bestuur berusten bij de Godshuizen. Toen pas werd deze taak overgedragen aan de gemeente Den

⁵⁹ Zie noot 1.

⁶⁰ (nieuwe noot 2016) De schrijver van dit boek was van 1 mei 1979 tot en met 31 december 1991 archivaris van de Godshuizen.

⁶¹ Het bestuur van de Godshuizen was wettelijk verplicht zorg te dragen voor het archief. Deze verplichting was vastgelegd in de uit 1964 daterende Rompwet Instellingen van Weldadigheid.

⁶² De archieven van de blokken zijn door mij tussen 1979 en 1981 geïnventariseerd. De inventarissen zijn voorzien van andere toegangen. Deze inventarissen zijn gedigitaliseerd en te vinden op de website van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch.

Bosch, waarmee er ook officieel een einde kwam aan zeven eeuwen armenzorg. In het denken over de zorg voor 'behoeftegen' vond in de loop van deze eeuw een fundamentele verandering plaats. Dit wordt geïllustreerd door de verandering in terminologie: van bedeling tot verheffing, van verheffing tot begeleiding, zoals dr. Wouters zijn twee boeken over de armenzorg in Den Bosch in de negentiende en twintigste eeuw betitelde.

<afbeelding van een bedelaarspenning van het blok Orthen >

Nawoord 2016

De Blokken waren uniek in Brabant. Elders in Noord-Brabant is geen spoor te vinden van buurtorganisaties. Ook buiten Brabant vond ik geen buurtorganisaties die zo'n uitgebreid takenpakket hadden en zo autonoom waren. Vergelijkbaar zijn wel de Leidse gebuurten die van onderaf aan ontstonden. Vanaf 1593 werden de besturen van de gebuurten benoemd door het stadsbestuur. Zij werden ingeschakeld voor allerlei taken vooral bevolkingsregistratie. In 1670 telde Leiden 212 gebuurten. Pas in 1888 werden ze afgeschaft. De gebuurten beheerden echter geen armenfondsen. Naast de gebuurten had Leiden ook nog bonnen. Zie verder:

Kees Walle

Burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden 14^e – 19^e eeuw
Leiden, 2005.

Sedert de verschijning van het boek in 1983 is er veel literatuur verschenen over de armenzorg in 's-Hertogenbosch, maar nieuw onderzoek in de archieven van de blokken heeft voor zover mij bekend nauwelijks plaatsgevonden. Wel van belang is:

Maarten Prak

Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak 's-Hertogenbosch 1770-1820
SUN Nijmegen, 1999.

Over de blokken en de armenzorg handelen vooral de pp. 111-131 en 297-316.

Over de armenzorg in Nederland in het algemeen raad ik lezing aan van het volgende artikel in een bundel over zekerheidsarrangementen die door het NEHA en het Verbond van Verzekeraars in 1998 werd uitgegeven.

Maarten Prak

'Armenzorg 1500-1800', in:

Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen

Studies over zekerheidsarrangementen, Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen

Amsterdam/Den Haag, 1998, p. 49-90.

Over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch verscheen in 1997:

Aart Vos red.

's-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990

Zwolle, 1997

met hierin een hoofdstuk ook weer door Maarten Prak over armoede en armenzorg (p. 79-94).